

Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu

Napisao

Dr Antun Dabinović

Primljeno u sjednici historičko-filološkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 20. ožujka 1939.

1. Uvod

Hrvati i Srbi su, po tvrđenju Konstantina Porfirogenita, u prvoj polovini sedmoga stoljeća, u vrijeme vladavine istočnog cara Heraklije (610—641), došli sa sjevera u tadašnju rimsku Dalmaciju, koja bijaše onda velikim dijelom u avarskoj vlasti. Od toga je vremena ova provincija rimskoga carstva postala njihovom posjebinom i ostala do današnjega dana.

Način, kako su Hrvati i Srbi dospjeli u ove krajeve, položaj, u koji su došli prema carstvu, opisani su dosta opširno u spisu Konstantina Porfirogenita »o upravi carstva«. Ali su careva izlaganja od česti protivurječna, pa su stoga izazvala nepovjerenje naših i stranih historika. Već je Rački s velikom skepsom proučio Konstantinov spis. U svim izdanjima svoje hrvatske povijesti i osobito u najnovijem iz god. 1925. promatra Šišić Konstantinove navode dosta rezervirano i poklanja im oprezno povjerenje. Pogotovu je, barem u nekim pitanjima, negativan stav *Ljudmila Hauptmann* u čitavom nizu rasprava, koje su izašle u Bulićevu »Zborniku«, u »Zborniku kralja Tomislava«, u časopisu »Germanoslavica« za god. 1935. i napokon u »Jugoslavenskom istoriskom časopisu« za god. 1937. Ukoliko se stvar daje pregledati, može se slobodno reći, da današnja nauka stoji gotovo u zatvorenim redovima na Hauptmannovoj strani. Tvrdnje Konstantina Porfirogenita, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju na osnovu izričnog poziva cara Heraklija, da su dobili zemlju kao carev poklon, da su u svome novom položaju preuzeli izvjesne dužnosti prema carstvu, da su

te dužnosti doista zasnovane na ugovoru sklopljenom između Hrvata i pape, da je papa tom prilikom dao pokrstiti Hrvate i da je proveo na zemljištu Dalmacije posve novu crkvenu organizaciju, — sve se to smatra kao pogrešno povratno datiranje događaja, koji su se odigrali tek u IX. stoljeću. Dvornikov pokus, da u svome djelu »Les Slaves, Byzance et Rome« i u raspravi »Les légendes de Constantin et de Méthode vus de Byzance«¹ brani vjerodostojnost navoda Konstantina Porfirogenita, smatra se kao neuspjio.

Zadaća ove radnje ne stoji toliko u tome, da uzme pitanje u ponovni pretres, nego ide odlučno dalje. Polazeći od činjenice, da su se Hrvati doista doselili u Dalmaciju u vrijeme, kada je ona »de iure«, ako ne »de facto«, činila sastavni dio carstva, i da se o njima ne samo kod Konstantina Porfirogenita, nego i kod drugih pisaca govori kao o bizantijskim podložnicima, nastaje potreba, da se ispituju pravni odnosi, koji su bili u kreposti u Hrvatskoj u vrijeme narodnih vladara, i da se utvrdi, da li ti pravni odnosi imaju kasnije podrijetlo ili potječu iz rimskoga vremena.

Pokušaj, da se utvrdi državnopravni odnos Hrvata prema carstvu, izvršen je već u mojoj ranijoj radnji, koja je izašla u »Mjesecniku« za god. 1937. pod naslovom »Prilozi za proučavanje postanka ugovora god. 1102. (pacta conventa) i trogirске diplome«. Tu se polazilo od kasnijih tekstova s namjerom, da im se nađe veza s predašnjim prilikama. Ovdje u ovoj sadašnjoj radnji ovakvo ispitivanje ima samo podređenu važnost. Težnja ove radnje ide za tim, da proučavajući ranije odnose izvodi iz njih zaključak na neprekidnost između njih i kasnijega stanja hrvatske države. Dakako, iz ovakvog proučavanja i navodi Konstantina Porfirogenita dobivaju posve drugu podlogu. Da stvar dovedemo do čistine, bit će međutim potrebno, da se u brzim potezima dotaknemo onih stavaka iz spisa »De administrando imperio«, koje ovdje dolaze najprije u pitanje.

2. Prikaz hrvatske seobe kod Konstantina Porfirogenita

Evo u slobodnom prijevodu, što carski pisac navodi o seobi Hrvata: »Pošto su Avari sa Slavenima zauzeli Salonu, krenuli su Hrvati iz svoje pradomovine s one strane Bagibareje (Bavarske) prema jugu predvođeni od petero braće i dvije sestre. Prispjevši u

¹ Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome*, Paris 1926., str. 71. i u »Byzantinoslavica« dodatak I. za 1933., str. 25., bilj. br. 5.

Dalmaciju, nadoše tu Avari i nadvladaše ih nakon višegodišnje borbe. Avari su koje pokoreni, koje ubijeni. A od Hrvata, koji su pokorili Dalmaciju, odvoji se jedan dio i krene u Panoniju. A njihov je vođa bio u vezi s vladarima (zakarpatske) Hrvatske.«

U idućem, 31. poglavlju, glasi Konstantinov prikaz ovako: »Hrvati u Dalmaciji potječu od nekrštenih bijelih Hrvata, koji su nastanjeni s one strane Mađara, nedaleko od Franaka, te su susjedi Slavena i nekrštenih Srba. Ime Hrvat znači ljude bogate zemljom. Preci njihovi prebjegli su caru Herakliju prije Srba. U isto vrijeme bijahu Avari protjerali iz Dalmacije one Rimljane, koje je u ranije vrijeme tamo doselio car Dioklecijan. Ovi su se Rimljani zvali Romanina i stanovali su tu, gdje sada stanuju Hrvati i Srbi. No, pošto su Avari odavde protjerali Romane, bio je kraj pust, te je Heraklije naložio Hrvatima, da otjeraju Avari iz Dalmacije i da se tu nastane. Knez im onda bijaše Porgin otac.«

U istom poglavlju stoji dalje: »Car je Heraklije otpremio Hrvatima iz Rima svećenike, postavio nadbiskupa, biskupa, svećenike i đakone i dao je pokrstiti Hrvate. Otada ne ratuju više Hrvati izvan svoje postojbine, jer su primili nalog od pape, koji im je u Heraklijevo vrijeme poslao svećenike, da ne navale ni na koga i da žive u miru sa svim svojim susjedima. To su potvrdili svečanom zakletvom i obećali su uz to, da će pripravno ići u rat protiv neprijatelja rimske države i da će ratovati, dok budu pobijedili, zazivajući u pomoć Boga i sv. Petra.«

Nekoliko drugih podataka potvrđuju Konstantinove navode. Da je Salona doista zauzeta i razorena od Avara i Slavena, zasjeđeno je od Tome Arhidakona. Poznato je i približno vrijeme toga događaja. Posljednji solinski natpisi potječu iz god. 603., a Bulić misli, da je Salona pala između 612. i 613. god.² Vjerojatno je, da su Avari krenuli na Solun i na Carigrad poslije pada Salone. A velika avarska navala na Carigrad izvršena je god. 626. Vjerojatno je dakle, da se dolazak Hrvata ima staviti za nekoliko godina poslije bezuspješne carigradske podsade. Mogućnost, da je Heraklije izrijeком pozvao Hrvate, da zaposjednu rimsku Dalmaciju, ne može se bez druge otkloniti. Poznato je naime, da je isti Heraklije nakon svojeg povratka iz Male Azije (628.) upravio slični poziv Bugarima. Kad su Bugari krenuli protiv Avara tek

² Bulić, Sull'anno della distruzione di Salona, Bullettino dalmato, vol. XXIX. za god. 1906., str. 268—304.

god. 632., ako ne kasnije,³ možemo lako zamisliti mogućnost, da je oko istog vremena išao isti poziv Hrvatima i da je doista imao uspjeha, doduše nešto kasnije zbog teškoće izravnih veza između Carigrada i boravišta hrvatskih plemena.

Dalje je pitanje, koji je papa mogao stupiti u veze s Hrvatima poslije njihova dolaska u Dalmaciju. Poznati nam podaci ukazuju na Ivana IV., koji je stolovao od 25. prosinca 640. do 12. listopada 642. Njegovoj se inicijativi pripisuje misija opata Martina u Dalmaciju.⁴ Pristalice hipoteze o ranijem ugovornom stanju između Hrvata i Bizantije naginju mišljenju, da se opatu Martinu ima odrediti u tome dosta važna uloga. Jireček nije toga mišljenja. Odnosi između cara i pape su po njemu odviše zategnuti, da bi onda dopustili mogućnost dogovornog rada.⁵

Današnje stanje historiografije ne dopušta međutim tako određito razlaganje. U isto vrijeme naime, kada je iz Carigrada krenula pod pokroviteljstvom patrijarha Sergija misija otpremljena bugarskom kaganu Kubratu, da ga zadobije za carstvo i za kršćanstvo nudajući mu rimske krajeve oko dunavskih ušća i naslov rimskog patricija, doznačen je državni novac papi Honoriju I., da služi, isto kao novac doznačen za bugarsku misiju, za otkup rimskih zarobljenika. No, dok je misija Bugarima ne samo izvršena, nego i okrunjena uspjehom, nije isti slučaj zabilježen za misiju povjerenu papi Honoriju I.

Razlozi za to nisu pobliže poznati. Sva je prilika, da je tomu bio uzrok konflikt, koji je nastao između pape i cara zbog carske naredbe nazvane »Ekthesis«, koja je izdana god. 638. po nagovoru carigradskog patrijarha Sergija. Svakako je odmah iza smrti Honorija I. hartular Mauricije otpremljen od ravenškog egzarha Isacija u Rim, da metne državni pečat na papinu riznicu (vestiarium), gdje je bio položen državni novac doznačen za otkup rimskih zarobljenika.⁶

Nagli postupak hartulara Mauricija svakako je pridonio poštrevanju odnosa između cara i pape. Zato se može vjerovati, da

³ Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches* I, str. 24., br. 208. — Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, str. 128.

⁴ Rački, *Documenta* str. 277. — *Vitae Romanorum pontificum*, izd. Muratori, *Script.* III, str. 137. i d. — Farlati, *Illyricum Sacrum* (translatio ss. Venantii et sociorum) I, str. 571. i 572. — Duchesne, *Liber pontif.* I, str. 330. i d. — Jaffé, *Regesta*, str. 159. i d.

⁵ Jireček, *Gesch. der Serben* (izd. Gotha, Perthes 1911), str. 104.

⁶ *Vita Severini*, izdanje Duchesne (*liber pontif.*), str. 328. — Erih Caspar, *Geschichte des Papsttums*, Tübingen J. C. B. Mohr 1933, II, str. 528.

novac određen za otkup rimskih zarobljenika nije došao do upotrebe ni tijekom kratke vladavine pape Severina. Ali odmah iza njegove smrti prionuo je Heraklije energičnije uz to, da njegova nakana bude jednom izvršena. Pregovori između Carigrada i Rima trajali su nekoliko mjeseci. U Rimu nije kroz to vrijeme uopće došlo do popunjavanja papine stolice, nego su ispražnjenom stolicom upravljali četiri »servantes locum«. Tek nakon dovršenih pregovora složio se car s time, da novi papa bude arhidakon Ivan. Ivan je bio podrijetlom iz Dalmacije, sin Venancija sholastika, izučen u grčkom jeziku.⁷

Novome je papi Ivanu IV. car upravio dopis, koji se kod Mansija spominje kao »iussio«, dok ga Teofan naziva »gramatom«, svakako otpis dispozitivne naravi.⁸

U tom se dopisu car doduše ograničio na to, da pred novim papom opravda svoj postupak u pitanju »Ekthesisa«, koja je bila izazvala negodovanje ne samo u Rimu, nego i kod jerusalimskog patrijarha Sofronija. Ali kada držimo na umu, da se car sam zauzeo, da za papu bude izabran Dalmatinac Ivan IV., i da je brižljivo nastojao zadobiti ga za izvršenje misije, koja je bez uspjeha povjerena papi Honoriju, postaje nam vjerojatno, da je caru bilo do suradnje pape Ivana IV. i do uspjeha misije opata Martina, jer je ta misija imala ne samo humanitarni, nego, isto kao misija otpremljena Bugarima, i politički karakter.

Stvar dobiva više vjerojatnosti, kada s misijom opata Martina stavimo u vezu događaje, koji su se odigrali, ako ne neposredno poslije nje, a ono u isto vrijeme. Pavao Đakon pripovijeda naime u svojoj langobardskoj povijesti, da su Slaveni baš onda vršili pohod protiv Beneventa, koji je bio u langobardskim rukama.⁹ I budući da su Langobardi bili u ono vrijeme u neprijateljstvu s Bizantijom, zaključuje iz toga Jireček, da je »pohod protiv Langobarda preduzet... podbadaanjem Vizantinaca«.¹⁰

Jireček ostavlja otvoreno pitanje, s koje su strane Bizantinci izvršili to »podbadaње«, ako to nije imalo biti istim putem, kojim

⁷ Migne, Patr. Latina sv. 229., str. 583. i d. (epistola Maximi ad Thalassium). — Beda, Historia ecclesiastica II, cap. 19. — Friedrich, Sitz.-Ber. der Münchener Akademie 1890, I, 100. — E. Caspar op. cit., str. 527—528.

⁸ Mansi, Concilior. collectio IX, 9 A/B. Theophanes, Chronographia (Boor) I, 329—330.

⁹ Pavao Đakon, De gestis Langobardorum IV, cap. 46. — Rački, Documenta str. 276.

¹⁰ Jireček—Radonić, Istorija Srba I, str. 76—77.

je išla misija opata Martina. Ali, da je bilo potrebe za takvim pod-
badanjem, o tome kao da ne može biti sumnje. Arapski pisac Al-
Ahtal, koji je po vremenu dosta blizu, daje naslućivati tajne veze
naperene protiv carstva, koje su se spremale u vrijeme arapskog
pohoda na Aleksandriju između Arapa, Langobarda, Avara i Sla-
vena.¹¹ Ako je to doista bio slučaj baš u vrijeme, kada je otprem-
ljena misija opata Martina, razumljivo je, da je Heraklije na svaki
način nastojao, da papu predobije za ovu stvar, jer je imao razloga
bojati se iste koalicije sjevernih i južnih neprijatelja carstva, koja
je god. 626. dovela Avare i Persijance i koja je god. 678. imala
dovesti Arape i Avare sve do blizu carigradskih zidina.

Svi ovi razlozi čine, da ne dijelimo skepsu starijih pisaca u
pitanju vjerodostojnosti Konstantina Porfirogenita, ukoliko dolaze
u pitanje uloge cara Heraklija i pape Ivana IV. Isto kao što je
Bury, uzimajući u pretres prigovore Račkoga protiv prikazivanja
rata s Arapima u južnoj Italiji, došao do zaključka, da se Kon-
stantin Porfirogenit u tom prikazu poslužio vrelima iz južne Ita-
lije, dakle svakako vijestima iz prve ruke, dolazimo i mi kod bližeg
promatranja političkih prilika u Rimu i u Italiji onoga vremena
do istoga zaključka: da se carski pisac doduše mogao varati u po-
jedinostima, ali da je uglavnom njegova historička zgrada zasno-
vana na zdravom temelju.

To se vidi dosta jasno, kada za druge navode Konstantina
Porfirogenita tražimo mišljenja pisaca, koji nisu odviše skloni pri-
hvatiti njegovo stajalište.

Tako je pomisao ugovora sklopljenog između Bizantije i Hr-
vata s papinim posredovanjem prihvaćena od Dümmlera,¹² koji
misli, da rimska Dalmacija nije bila ponuđena Hrvatima, nego da
je od njih golim mačem osvojena. »Ako hoćemo, tvrdi naime

¹¹ Rački, *Scriptores rerum Croatiae* u »Radu« sv. LI., str. 37. i d.

¹² Dümmler, *Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien* (Sitz-
Ber. der kais. Akademie, philos.-hist. Classe, Wien 1856, Band XX., str. 379.
i d.): »Suchen wir nun nach einem Zeitpunkt, in welchem mit der grössten
Wahrscheinlichkeit das Ende des Krieges um den Besitz Dalmatiens verlegt
werden könnte, so bietet sich uns als besonders geeignet das Jahr 678. In diesem
schloss nach Beendigung des gefährvollen sarazenischehn Krieges der Kaiser
Konstantin II Pogonatus Friede mit den Avaren und, wie es unbestimmt heisst,
mit allen gegen Westen umgrenzenden Völkern. Bei dieser Gelegenheit also, da
die Avaren wegen des hereinbrechenden Verfalles ihres Reiches aufgehört hatten,
ein Schrecken der Römer zu sein, wurden, so scheint es, auch die nordwestlichen
Grenzen geordnet, indem man die Serben und Croaten gegen Anerkennung der
byzantinischen Oberhoheit im Besitze des eroberten Landes liess und ihnen so
unter ihren eigenen Fürsten eine fast unabhängige Stellung einräumte.

Dümmler, da utvrdimo vrijeme, kada je po svoj prilici dovršen rat oko posjeda Dalmacije, nameće nam se kao najvjerojatnija godina 678. U toj godini je naime car Konstantin IV. Pogonat poslije dovršenja opasnog rata sa Saracenima sklopio mir s Avarima i, kako se neodređeno tvrdi, sa svim zapadnim narodima. Tom su prilikom uređene i sjeverozapadne granice time, što je Srbima i Hrvatima ostavljen posjed osvojenih krajeva tako, da su priznavali bizantijsku vrhovnu vlast i živjeli gotovo posve nezavisno pod svojim vladarima.«

Ni Bury nije daleko od toga, da vjeruje u sklapanje formalnog ugovora između Bizantije i Hrvata. Iz okolnosti, da su Hrvati sami pripovijedali o čudesima sv. Martina, Bury zaključuje, da pripovijest o hrvatskoj miroljubivosti potječe baš s hrvatske strane (the whole account of the peaceful policy of the Croats is derived from Croatian statements). Isto tako misli Bury, da su se Hrvati još u vrijeme Konstantina Porfirogenita svakako sjećali Heraklija i kneza Porge, jer je inače Konstantin Porfirogenit teško mogao znati za ime toga hrvatskoga kneza. Razumljivo je, da se Carigrad na svršetku morao zadovoljiti time, da se sporazumije s Hrvatima, kada nije više bilo sredstava, da ih protjera iz rimske Dalmacije.¹³ I ovdje je dakle Bury na osnovu savjesnog proučavanja Konstantinova spisa došao do uvjerenja, da se carski pisac nije upuštao u besplodna nagađanja ili u samovoljne konstrukcije, nego da je preuzeo u svojim bilješkama vjernu reprodukciju povijesne predaje, koja je onda još živa bila kod Hrvata i kod Srba.¹⁴

Kada je Dümmler godinu 678. uzimao kao vjerojatni datum ugovora sklopljenog s papinim posredovanjem između Bizantije i Hrvata, polazio je s pretpostavke, da su baš te godine Avari i Slaveni bezuspješno bili navalili na Solun. Solunska se podsada, po tom mišljenju, odigrala u isto vrijeme, kada su i Arapi navalili na Carigrad te su odavde protjerani grčkom vatrom. Teofan stavlja doista u vezu s tim događajem miroljubivo raspoloženje, koje se onda pojavilo ne samo kod Arapa i Avara, nego i kod Langobarda

¹³ Bury, The treatise *De administrando imperio* (Byzantinische Zeitschrift XV/1906., str. 558.): Heraclius found the Slavs in possession of north-western Illyricum; he could not drive them out; accordingly he regularized their position; they recognised the formal authority of the Empire.

¹⁴ Bury (13: u zagradama ćemo metnuti broj prve naše bilješke, gdje je dotično djelo citirano) str. 559.: We have here to do not with combination of a Greek author, but with a Slavonic construction of the past. Whether the invention was originally due to the Croats or the Servians, the other followed suite.

i kod drugih zapadnih naroda, koji su valjda bili stupili u tajni savez, da u slučaju sloma Bizantije podijele njezinu ostavštinu. Posljedica toga miroljubivog raspoloženja bilo je sklapanje velikog broja ugovora, u kojima se Carigrad, kako se misli, odrekao svojih teritorijalnih pretenzija na langobardsku Italiju, na franačku Galiiju, na avarsku Panoniju i čak na Britaniju, gdje je baš papa Agaton vršio veoma opsežni misionarski rad.

Ali ovo postavljanje god. 678. kao polazne točke za novo ugovorno stanje između Bizantije i plemenskih jedinica, koje su se u prvoj polovini VII. stoljeća doselile u Balkanski poluotok, ne odgovara mišljenju Konstantina Jirečka. Za njega je solunska pod-sada pala u god. 609., a ne u god. 678. Dosljedno tome bi imale otpasti posljedice, koje su mogle nastati iz neuspjeha solunske pod-sade.¹⁵ Sa svim tim je Jireček ipak bilježio pohode Konstantina IV. protiv Slavena i sklapanje nekoliko ugovora s njima, koji su u bizantijskoj pravnoj terminologiji dobili naslov »pakton« ili latinski »pactum«.¹⁶

I Hauptmann, koji je inače u velikoj mjeri prihvatio Buryeva razlaganja, pravi razlike u Konstantinovu tekstu između 29. i 30. i 31. poglavlja. Za njega 31. poglavlje potječe od bizantijskog izvjestioca, koji je u Tomislavovo vrijeme proputovao Dalmaciju. U razlici prema njemu sadržavaju 29. i 30. poglavlje, ako se izuzimaju kasnije umetnuti lako izlučeni odlomci, čistu hrvatsku narodnu tradiciju. Kada je sastavljeno 31. poglavlje, nalazila se Bizantija u velikoj stisci od Bugara, te je stoga bila pripravna ne samo izmiriti se s Rimom, nego čutke priznati Tomislavu dalmatinske gradove i kraljevski naslov. Zato je 31. poglavlje sastavljeno s obzirom na položaj onoga vremena. Tu se naime tvrdi: 1) da je hrvatski knez od Heraklijeva vremena podložan romejskom caru; i da nije nikada bio pod bugarskom vlašću; 2) da ni Bugari nisu prije Mihajla - Borisa nikada ratovali s Hrvatima; 3) da ni sagene ni kondure tih Hrvata ne idu u boj protiv koga, već ako ih tko napane. Ova se stavka odnosi međutim ne na ranije vrijeme, nego

¹⁵ Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens* I, 26: Die Nachricht zeigt, dass die bisher angenommene Chronologie der Angriffe der Slaven und Avaren auf Thessalonich ganz unrichtig ist und dass die grossen Kämpfe in die Zeit um 609 gehören, nicht in die Jahre 678—685.

¹⁶ Jireček—Radonić (10) I, str. 136.: Mala plemena u provincijama, kao u Grčkoj, imala su kneževe (arhon) koje je imenovao carski namesnik; ona su, dakle, morala plaćati godišnji danak (pakton) u zlatnicima i ratovati zajedno sa viz. vojskom.

na blagoslov, što ga je papa Ivan VIII. dao Branimiru god. 879. Neistinito je stoga, da su Hrvati pozvani od Heraklija u Dalmaciju, da su kršteni po njegovu nalogu i da je tom prilikom došlo do ugovora. Sve to ide, po Hauptmannu, u IX. stoljeće, jer je u IX. stoljeću živio hrvatski knez Borna, koji nije nitko drugi, nego Porfirogenitov Porga. Konstantinov prikaz je stoga tendenciozan i ne slaže se s hrvatskom narodnom tradicijom, koja uopće ne zna za Heraklija i meće dolazak Hrvata u doba neposredno poslije pada Salone.

Da se tu Hauptmann posve razilazi s Buryjem, jasno je na prvi pogled. Bury smatra naime baš ovo 31. poglavlje, u kojem se govori o hrvatskoj miroljubivosti, kao čistu hrvatsku tradiciju,¹⁷ premda se ne može oteti utisku, da su neki Konstantinovi navodi dokazano netočni.¹⁸

Ovdje ne će biti bez interesa, da u vezi s ovim razlaganjima iznesemo sadržinu nekoliko pisama pape Ivana VIII. U jednom od njih, od 7. lipnja 879. god., upravljenom knezu Branimiru, hvali papa hrvatskoga kneza, da se je povratio u krilo crkve, koju su poštovali njegovi preci (de cuius videlicet purissimo fonte patres tui melliflua sanctae praedicationis potavere).¹⁹ Isto tako upravlja Ivan VIII. poziv svećenstvu i narodu hrvatskom opominjući ih, da se drže vjere, koje su se držali njihovi preci (Romanam ecclesiam, unde parentes vestros... dogmata suscepisse agnoscitis).²⁰ Iz sadržine tih pisama se vidi, da se tu ne govori o krštenju samih Hrvata, nego samo o reorganizaciji njihove crkve, koja je bila u ono vrijeme pod jurisdikcijom carigradske patrijaršije. Papa ovdje opominje Hrvate, da se drže primjera svojih predaka, parentes. Sama riječ parentes ne mora međutim značiti daleke pretke, nego može značiti i bliže. Ali je svakako od interesa, da se u pismu pape Ivana VIII. govori o ranijoj privrženosti Hrvatske prema Rimu, što opet dopušta mogućnost aluzije na odnose, koji su mogli biti u dugom pamćenju samih Hrvata.

Ono, što međutim čini glavni uzrok nepovjerenja prema bizantijskim tvrdnjama o ranijim odnosima između Carigrada i Hr-

¹⁷ Bury (13) str. 557.: ... the records of Constantine as to the association of Heraclius with early Coratian history (which has given so much matter for debate to modern inquirers) reproduce Coratian tradition.

¹⁸ Bury (13) str. 557.: This tradition is in more than one respect demonstrably wrong, but it has a historical basis.

¹⁹ Rački (4) str. 9—11.

²⁰ Ibidem.

vata, jasno je istaknuta težnja svih bizantijskih i kasnorimskih vrela. da zaposjedanje rimskog zemljišta sa strane barbarskih plemena tumače, kao da nije izvršeno vojničkim osvojenjem, nego na osnovu darežljivosti samoga cara.

Tako primjećuje Jireček, »da je carigradska diplomatija imala običaj da zemlju podvlasnih i zavisnih naroda smatra kao carev poklon. Već je Justinijan II. odgovorio jednom poslanstvu Avara da su Gepidi, kao bijegunci, postali rimski podanici i da je njihova zemlja poklon rimskoga cara«. ²¹

Još se to bolje vidi iz slučaja hnskoga vladara Atila. Carigrad je plaćao danak, kako je poznato, ne samo Atili, nego i njegovu prethodniku Rugili. Ali je danak tumačen sasvim samovoljno kao careva plaća. Rugila i Atila nisu, prema takvom shvaćanju, bili nezavisni vladari i nisu osvojili negdašnje rimske provincije, nego su se tu nastanili sa zadaćom, da čuvaju granice kao vojskovođe (magistri militum) u rimskoj službi. Zemlja, koju su zapremali sa svojim ljudima, nije prema tome bila njihova, nego je još uvijek pripadala rimskoj državi. Kao magistri militum bili su dakle hunski vladari naprosto rimski činovnici. Atila je doista kroz dugo vrijeme pristajao na to, što je smatrao prostom komedijom. Ali je ipak od vremena do vremena nalazio za potrebno, da podsjeti svoje »vrhovne gospodare«, da mu nisu oni gospodari, nego sluga; jer oni njemu plaćaju danak, a ne on njima. ²²

Kada držimo pred očima samo ova dva slučaja, nema sumnje, da nam se može činiti opravdanom skepsa prema navodima Konstantina Porfirogenita. Ali i u tom slučaju treba da pravimo razlike. Drugačiji je naime bio položaj Justinijana II. prema Avarima i položaj Teodosija II. prema Atili, a drugačiji opet položaj Konstantinov prema sinu Romanu. Dok Justinijan II. i Teodosije II., odnosno Marcijan nisu bili dužni prikazivati pravno stanje drugačije nego onako, kako je odgovaralo rimskim aspiracijama, bio je Konstantinov položaj mnogo slobodniji. Njemu je moralo biti do toga, da svoga sina što točnije obavijesti o istinitom stanju stvari.

²¹ Jireček—Radonić (10) I, str. 77. Uporediti Menander, fragmenta 28 (Historici Graeci minores II, 64).

²² Ferdinand Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Age (L'évolution de l'humanité, synthèse collective XXXI), str. 252. i d.: Comme l'Empire chinois, l'Empire romain essaye de sauver la face: il feint de considérer les Huns comme des fédérés et... Attila est soi-disant magister militum. Le chef des Huns, tantôt se prête à cette comédie, tantôt rappelle insolument à l'empereur de Constantinople qu'il est son sujet et son esclave puisqu'il lui paye tribut.

Ako se dakle u njegovu spisu nalazi tvrdnja, da su Hrvati i Srbi došli u svoju današnju postojbinu na osnovu poziva cara Heraklija, ništa nam ne stoji na putu, da toj tvrdnji poklonimo vjeru, s tim više, što je takvih slučajeva pozivanja jedne narodne skupine protiv druge i doznačivanja rimskih provincija bilo u tradicijama tadašnje rimske politike.

Dosta je spomenuti, da je baš rimska Dalmacija, kasnija postojbina Hrvata i Srba, u nekoliko navrata doznačena od carigradskog dvora Visigotima, Herulima i Rugima, Ostrogotima. Isto kao Atila bio je i Alarih *magister militum*. No, dok je Alarih imao zahvaliti svoj položaj više sili negoli slobodnoj odluci istočnog cara, bio je već drugačiji položaj Odovakara i Teoderiha Velikoga. Za jednoga i za drugoga je naime poznato, da su zapremili Dalmaciju, jer je carigradski dvor htio odavde protjerati najprije Ricimera, zatim Oresta i njegova sina Romula Augustula i napokon samoga Odovakara. Kao punomoćnik istočnog cara Odovakar je dobio naslov carskog patricija, to jest predstavnika odsutnog jedinog cara.²³ Isto je tako Teoderih dobio nalog od istočnog cara, da krene u rat protiv Odovakara i zauzme njegovo mjesto carskoga patricija. Teoderihov naslov je glasio »*patricius*« i »*magister militum*«, i cijelo njegovo držanje svjedoči, da se smatrao carevim podložnikom.²⁴

Teoderihov slučaj je za nas to poučniji, što se u ljetopisu popa Dukljanina tvrdi, da Hrvati u pogledu rimske Dalmacije nisu ništa drugo, nego izravni nasljednici Gota. Ako je naša literatura jednom postavila hipotezu o gotskom podrijetlu Hrvata, a drugi put o njoj posumnjala i napokon odbila, ipak ostaje otvorena mogućnost, da je Dukljanin manje smatrao Hrvate krvnim, a više pravnim nasljednicima Visigota i osobito Ostrogota. To bi imalo dakle značiti, da su Ostrogoti bili podloženi carstvu i da su Hrvati, došavši u krajeve, kojima su Ostrogoti vladali, došli u isti položaj prema carstvu, u kojem su Ostrogoti bili prije njih.

Pomisao nije sada daleko, da ispitamo vrela i vidimo, možemo li na takav način doći do jasnije predodžbe o položaju Hrvata prema Carigradu.

²³ Wilhelm Ensslin, »Zu den Grundlagen von Odoakers Herrschaft« u Zborniku profesora dra. Viktora Hoffillera.

²⁴ Wilhelm Ensslin, »Der patricius praesentalis im Ostgotenreiche u časopisu »Klio« XXIX/2—3 za god. 1936., str. 243—249.

3. Historička vrela o seobi Hrvata

Za vrijeme, koje ide od seobe Hrvata do Karla Velikoga, možemo crpsti podatke iz pet različitih vrela. Tu dolaze u obzir:

- 1) salonitanska historija Tome Arhidakona,
- 2) izvještaj mletačkog sindika Giambatiste Giustinianija od god. 1553.,
- 3) kotorski statut i predavka Grbljana iz god. 1433.,
- 4) dubrovačke kronike (Gundulić, Luccari, Mattei, Ranjina, Razzi),
- 5) ljetopis popa Dukljanina.

Nаша je zadaća sada, da uzmemo ta vrela, jedno po jedno, u pretres.

Toma Arhidakon pripovijeda, kako su Salonitanci nakon avarske i slavenske najezde pobjegli iz grada na susjedne otoke. Među prebjecima bijaše čovjek ugledan i razborit nazvan Sever, čija se kuća nalazila pokraj stupova neke palače na samoj morskoj obali. Taj čovjek uhvati zgodan čas, da nagovori prebjega, neka se samo vrate u svoju staru postojbinu. I kako im se činilo, da nije sigurno stanovati među ruševinama Salone, svjetova ih, da se privremeno smjeste u Dioklecijanovoj palači, gdje su mogli boraviti mnogo sigurnije, dok bi došlo vrijeme, da se uzmognu opet nastaniti u Saloni. Ovaj se savjet svidio vlasteli i narodu, te se dogovoriše, da će imućniji graditi sebi kuće o svom trošku, dok su oni, koji nisu imali sredstava za to, pošli privremeno stanovati po kulama (oko carske palače). Novom naselju su dali ime Spalatum... Ali, kada su Splitski pokušali da izađu iz grada i obrađuju njegovu okolinu, doznali su gotski poglavice, da se bijahu povratili s otoka, te navališe na njih, opustošiše im zemlje i nisu im više dopuštali, da izlaze izvan gradskih zidina. Na to se građani među sobom sporazumješe, da otpreme izaslanstvo bizantijskim carevima s molbom, da im po starom pravu opet dosude okolinu stare Salone. Tako su učinili i postigli su sve, što su namjeravali. Izaslanici se povratili iz Carigrada noseći sa sobom otpis »gospode vladalaca« (portantes sacrum rescriptum dominorum principum). A Gotima i Slavenima je otpremljena izrična zapovijest, da ne diraju ni u kojega splitskog građanina. I primivši carsku zapovijest nisu se više usuđivali oružjem navaljivati ni na kojega splitskog građanina. A kada je sklopljen mirovni ugovor, počese se Splitski družiti sa Sla-

venima, trgovati s njima, vjenčavati se i sklapati s njima prijateljske i rodbinske veze.²⁵

Šišić, čijim smo se prijevodom ponajviše poslužili, zaustavlja se na Tominoj izreci »sveti ukaz« (sacrum rescriptum dominorum principum) i tvrdi, da se po Tominim riječima jasno vidi, da se je Toma poslužio ili čak da je imao pred očima dobar izvor iz vremena bizantijske carske vlasti. Ali je još značajnije, nastavlja Šišić, da se kod Tome govori o bizantijskim suvladarima (ad imperatores Constantinopolitanos). Tu dolaze dakle u obzir bar dva cara, ako ne više njih. Taj je slučaj nastupio, sudeći po Perniceu, samo do god. 641.²⁶ A, poslije te godine, javlja se slučaj vladanja dvojice careva tek u IX. stoljeću, kada je Mihajlo III. dao okruniti Vasilija Makedonca suvladarom s carskom titulom dana 26. svibnja 866. i vladao s njime do svoje prijeke smrti, 24. rujna 867. god.²⁷

Prije nego produžimo razlaganje, ne će biti bez koristi utvrditi, da li se nije slučaj dvojice i više bizantijskih suvladara pojavio poslije god. 641., odnosno prije god. 866.

U studenom god. 641. je počeo vladati Konstant III. i vladao je do rujna god. 668. Kao njegov suvladar spominje se međutim od travnja mjeseca (između 5. i 26., a vjerojatno od 13. travnja) 654. god. njegov sin Konstantin IV. Pogonat. A između 26. travnja i 9. kolovoza 659. god. dodani su ovoj dvojici kao suvladari Heraklije i Tiberije. Iza Konstantove smrti je Konstantin IV. Pogonat potvrdio kao svoje suvladare sve do 23. prosinca 681. god. spomenute Heraklija i Tiberija. A negdje između 16. rujna i 23. prosinca 681. god. postao je suvladarem Konstantina IV. njegov sin Justinijan, kasniji »Rinotmet«, koji je okrunjen god. 683. Justinijan

²⁵ Toma Arhidakon (Monum. spect. hist. Slav. merid. vol. XLII): »Ubi autem Gothorum duces audierunt, Salonitanos vices de insulis fuisse reversos protinus coeperunt exercitum ducere contra ipsos, vastantes omnia culta eorum, nec permittentes eos extra muros (Spalati) exire. Tum cives, inter se consilio habito, legationem miserunt ad imperatorem Constantinopolitanum supplicantes et petentes ut liceret eis in palatio, id est in Spalato, habitare, et territorium suae civitatis Saloniae iure pristino possidere. Quod et factum est; nam impetratis omnibus, quae volebant ad concives suos legati redierunt portantes sacrum rescriptum dominorum principum; iussio etiam ad duces Gothorum et Sclavorum missa est, districtae praecipiens, ut nullam Salonitanis civibus, in Spalato degentibus, molestiam irrogarent. Accepta vero iussione principum non fuerunt ausi ulterius contra Spalatenses arma movere. Tunc inter eos pace composita coeperunt Spalatenses cum Sclavis paulatim conversari, communionum negotia exercere, connubia iungere, et pacatos eos sibi et familiares reddere.

²⁶ Pernice, *L' Imperatore Eraclio*, str. 53—54. i 293—294.

²⁷ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925., str. 281—282., i bilješka 35. na str. 282.

II., sin Konstantina IV. Pogonata, vladao je od god. 685. do 695. bez suvladara, ali je prilikom svoje druge vladavine, od god. 705. do 711. postavio sebi za suvladara Tiberija. Poslije Justinijanove smrti je opet Leon III. Izaurijski (716—740) od 31. ožujka 720. god. postavio za suvladara svoga sina Konstantina V., a ovaj je opet od 17. svibnja 750. god. postavio za suvladara svoga sina Leona IV. Hazarca. I Leon IV. (775—780) je od 24. travnja 776. imao kao suvladara svoga sina Konstantina VI., a Konstantin opet kao suvladara svoju mater Irinu, sve dok ga ova nije zbacila s prijestolja dana 15. kolovoza 797. god. Pošto je Irina zbačena (31. listopada 802. god.), uzeo je Mihajlo II. od 12. svibnja 821. do listopada 829. god. za suvladara Teofila. A i sam Mihajlo III. je imao pored sebe, prije Vasilija Makedonca, kao suvladara, od 862. do 866. god., Bardu.²⁸

Iz svega ovoga vidimo, da se izraz »rescriptum dominorum principum« može odnositi ne samo na vrijeme do god. 641., odnosno od 866. god., nego i na nekoliko dosta znatnih vremenskih razmaka između ta dva krajnja datuma. Štaviše možemo reći, da su kroz 225 godina od god. 641. do 866. prošle bar 123 godine, što su u Carigradu barem dvojica, ako nije više suvladara. Zato je nemoguće točno utvrditi vrijeme, kada je izdan otpis potpisan od dvojice ili više carigradskih suvladara. No, kod Tome imamo ipak jedno dosta zanimljivo razlikovanje. Najprije je, po njegovim navodima, izdana zapovijed Gotima i Slavenima, da ne diraju u splitske građane. Zatim je sklopljen mir. I poslije mirovnog ugovora počeli su Splićani družiti se sa Slavenima, stupati s njima u prijateljske veze i čak se vjenčavati s njima. Kako se iz svega toga vidi, razlikuje Toma između vremena prije i vremena poslije mirovnog ugovora. I, što je značajnije, njegovo se razlikovanje potpuno pokriva i pače upotpunjuje s navodima Konstantina Porfirogenita. Toma i Konstantin se naime podudaraju u tome, da su Avari zajedno sa Slavenima zauzeli i razorili Salonu. Stanovnici, koji su to mogli, pobjegli su na susjedne otoke. Konstantin tvrdi dalje, da su protiv Avara krenuli na poziv cara Heraklija Hrvati i nakon višegodišnje borbe nadjačali Avare. Sva je prilika, da su salonitanski prebjezi stajali u vezama s Ravenom, glavnim gradom egzarhata. Sva je prilika, da su u Raveni tražile utočište građanske i crkvene vlasti dalmatinske provincije. Vjerojatno je stoga, da su prebjezi i među

²⁸ Dölger (3) I., str. 17., 25., 26., 28., 32., 34., 41., 43., 49. i 54.

njima osobito Sever bili točno obaviješteni od vlasti u egzarhatu, da su Hrvati krenuli protiv Avara i da su Avari nadvladani. Znajući, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju na osnovu careva poziva, znajući stoga, da će Hrvati isto tako slušati cara, kao što su ga poslušali krećući u boj protiv Avara, mogli su se salonitanski prebjeci nadati slobodnom povratku. Zato se može slobodno vjerovati, da su poslušali ne bez razloga Severove savjete. No, kada su stvari ipak početka ispale drugačije, nego su očekivali, otpremljen je iz Splita glasnik u Carigrad s molbom, da bi carevi nastojali kod Hrvata, da ne navaljuju na salonitanske prebjega, koji se bijahu sklonili u Dioklecijanovoj palači. Carevi, kako se vidi iz daljih Tominih navoda, otpremiše na predstavku salonitanskih prebjega otpis knezovima »Gota i Slavena«. I, tek što su ovi taj otpis primili, nisu se više usudili krenuti u boj protiv Splećana (non fuerunt ausi ulterium contra Spalatenses arma movere). To bi imalo dakle značiti ne samo, da su hrvatski knezovi dobro znali, kome zapravo pripada rimska Dalmacija, nego su čak bili pripravnici slušati careve poruke. Kada ovu okolnost držimo pred očima, postaje mnogo teže nevjerovati u tvrdnju Konstantina Porfirogenita, da su Hrvati doista primili od cara ovlašćenje, da iz Dalmacije protjeraju Avare.

Posluh Hrvata prema otpisu bizantijskih careva je postignut prije, nego je sklopljen formalni mirovni ugovor. Jer Toma pripovijeda dalje, da su se odnosi poboljšali, pošto je sklopljen formalni ugovor (*Tunc inter eos pace composita coeperunt Spalatenses cum Selavis paulatim conversari etc.*). Kad i ove navode uporedimo s navodima Konstantina Porfirogenita, vidimo, da Toma pravi istu vremensku razliku između vremena, kada su Hrvati došli u Dalmaciju, i vremena, kada su s papinim posredovanjem sklopili formalan ugovor.

Kada je sklopljen taj formalni ugovor, nije doduše lako odrediti. Ali, ako Tomina izreka »pace composita« doista ima ono šire, općenitije značenje, koje odgovara sličnom navodu Teofana Homologeta, onda ne ćemo pogriješiti, da tome ugovoru odredimo vrijeme poslije bezuspješne carigradske podsade god. 677., kada su Arapi protjerani grčkom vatrom. Ugovor između careva i Hrvata može stoga biti metnut u vrijeme Konstantina IV. i njegova sina Justinijana, dakle u vrijeme između 681. i 685. god.

No, budući da se dolazak Hrvata meće u vezu s ličnošću Porgina oca i ugovor s Hrvatima u vezu sa samim Porgom, mogli bismo, dakako samo hipotetično, ovako odrediti red događaja. Ako su Hrvati pozvani od Heraklija u Dalmaciju god. 632. i ako su doista trebali nekoliko godina, dok bi dovršili rat s Avarima, bit će vjerojatno, da su salonitanski prebjezi opet mogli doći na dalmatinsko kopno u skloništu zidina Dioklecijanove palače tek oko god. 636. Poslije njihova povratka bili su uznemireni i Heraklije će biti izdao nalog papi Honoriju I., da otpremi izaslanstvo Hrvatima. Budući da je taj nalog ostao neizvršen, pokušao je dalje Heraklije, da dajući izabrati Dalmatinca za papu postigne otpremanje misije, koja je povjerena opatu Martinu i koja je svakako postigla dosta vidni uspjeh, jer su baš u to vrijeme Hrvati krenuli u rat za Bizantiju protiv Langobarda u donjoj Italiji.

Kada dobro promatramo ove događaje, opažamo, da su se razvili, kako je ranije naglašeno, u istom ritmu, u kojem su se razvili odnosi između Bizantije i Bugara. Upoređujući pače bizantijsku politiku prema Bugarima s ovim navodima Konstantina i Tome Arhidakona o odnosima između Bizantije i Hrvata, dobiva cjelokupna slika obilježje potpune jedinstvenosti. Politička se koncepcija cara Heraklija u istočnim krajevima, sudeći po tome, posve podudara s njegovom koncepcijom u zapadnim krajevima. Držeći sve to pred očima, postaje sve teže odreći vjeru Konstantinovim navodima.

2) Drugi podatak, izvještaj mletačkog sindika Giambattiste Giustinianija od god. 1553.,²⁹ kolikogod bio interesantan, nije dugo vrijeme uopće smatran kao vrijedan dalje pažnje. Giustiniani je, god. 1553., na putu kroz Dalmaciju pohodio Budvu i Paštoviće, i evo kojim riječima opisuje prošlost onoga kraja³⁰: »Pošto je ovaj

²⁹ Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II., str. 232—233.

³⁰ Ibidem: Questa città dopo esser stata dominata da diversi principi e tiranni venne finalmente in podestà dell' imperador Diocleziano sotto l' anno di nostro Signore trecento. E stando egli tre anni i Antivari la quale fu rovinata dai Goti al tempo, che fu distrutta Salona, fece questo imperator bellissime essen-zioni et privilegi a Pastrovichi, facendoli liberare d' ogni angaria per tutte le terre del suo imperio, che li furono poi confirmati da Constantino imperatore di Roma, da Giustiniano imperatore, da Constantino soprannome Carlo re d' Ungaria, da Niciforo imperator di Costantinopoli, da Federico Barbarossa imperator di Roma, da Steffano imperator di Bulgaria et re di Servia, il quale appresso gli donò due castella, et gli concesse la giurisdizion civile et criminale mille trecento settanta. Poi intendendo Lodovico re d' Ungaria, che l' armata Veneziana era andata all' impresa di Cataro, et che i Pastrovichi erano andati in loro agiuto, mosse esercito contro essi Pastrovichi, et

građ bio pod vlašću raznih knezova i tirana, došao je napokon pod vlast cara Dioklecijana oko godine tristote našega gospodina. I boraveći ovaj car u Baru, koji je porušen od Gota u isto vrijeme kao i Salona, uvede ovaj car veoma lijepe izuzetnosti i povlastice Paštrovićima, oslobađajući ih od svakog javnog rada (angarije) po svim zemljama carstva, a to im je bilo potvrđeno od rimskoga cara Konstantina, od cara Justinijana, od Konstantina s nadimkom Karla Ugarskoga, od carigradskog cara Nikifora, od rimskog cara Fridrika Barbarose, od Stefana cara bugarskoga i kralja Srbije, koji im zatim dade dvije tvrđave i prizna im potpunu građansku i krivičnu sudbenost god. 1370. Kada je kralj ugarski Ljudevit čuo, da je mletačko brodovlje išlo protiv Kotora i da su Paštrovići išli Mlečanima u pomoć, otpremi vojsku protiv Paštrovića, oduze im dvije tvrđave, koje im bijaše poklonio bugarski car, paleći i žareći po cijeloj njihovoj zemlji, praštajući samo maloj djeci, od kojih vode podrijetlo oni, koji su danas živi i toliko su odani i vjerni Sinjoriji, pod koje su se odanost predali god. 1423., kada je glavni zapovjednik zaliva bio gospodin Francesco Bembo, pod knezovanjem prevedrog gospodina Franceska Foscarija, a zatim pod knezovanjem prevedroga gospodina Zuanna Moceniga, god. 1481.«

Kada gledamo i samo površno na ovaj prikaz paštrovskih privilegija i kada se zaustavimo na njihovim očiglednim netočnostima, postaje nam razumljivo, da su pojedini naši historici i istraživaoci naše pravne prošlosti prezirno prešli preko ovog izvještaja. Stvar prima međutim posve drugačije lice, kada pokušamo, prešavši preko očiglednih nedostataka, stići do same jezgre stvari. To možemo stim lakše, kada držimo na umu, da mletačkom sindiku nije bilo lako, da iz hrvatskoga prevede na talijanski jezik informacije, koje je dobio od Paštrovića, i da su sami Paštrovići, ponajviše ljudi neuki, jedva mogli svojim izjavama dati mletačkom sindiku točnu sliku svoje prošlosti.

Jedno udara pri tome u oči: podudaranje paštrovskog prikazivanja kolonizacije Duklje zaslugom cara Dioklecijana i sličnog opisa Konstantina Porfirogenita. Konstantin pripovijeda, kako je

privolli delle due castella donategli dell' imperator di Bulgaria, mettendo tutto il paese a fuoco e ferro, non perdonando ad altri che alli putti piccoli, dei quali sono discesi questi, che vivono oggidi tanto sviscerati e fedeli alla signoria, alla devozione della quale si diedero del mille quattrocento e ventitre, essendo capitan general del colfo il magnifico misser Francesco Bembo sotto il principato del serenissimo misser Francesco Foscari, et poi sotto il principato del serenissimo misser Zuanne Mocenigo nell' anno mille quattrocento e ottantuno.

gore navedeno, da je Dioklecijan doselio u ove krajeve Rimljane i da su se ovi doseljenici nazivali Romanima. A Paštrovići su, svakako nezavisno od Konstantina, tvrdili, da je car dao Baru velike slobode i povlastice, oslobađajući tamošnje doseljenike od javnih radova po cijelom carstvu (angaria). Ta je povlastica potvrđena, pišu Paštrovići, od cara Konstantina i od cara Justinijana. Je li to nemoguće, da su to nitko drugi, nego glavom carevi Konstantin IV. i Justinijan II., otac i sin, koji su zajedno vladali od 681. do 685. god.? Ako je to doista tako, značilo bi za nas dragocjeni podatak, koji bi nam dopustio, da ovim carevima pripišemo reorganizaciju krajeva oko Duklje. Dalje povlastice Paštrovići pripisivahu Konstantinu »sopranome Carlo re d'Ungaria«. Pomisao nije daleko, da se to mora odnositi na vrijeme, kada su se u rimskim i, dosljedno, u Baronijevim analima kao carevi zapisali Konstantin VI. za istok i Karlo Veliki, poslije krunidbe god. 800., za zapad. I doista, odmah iza ove dvojice vladara istoka i zapada dolazi na red kao car, koji je dao povlastice Paštrovićima, to jest stanovnicima između Bara i Budve, Nikifor, nasljednik Konstantina VI., odnosno njegove matere Irine. A ovaj isti Nikifor je, kako se čini, dao prenijeti u Zadar god. 811. iz Carigrada moći sv. Anastasije uz istodobnu reorganizaciju dalmatinskog temata. I opet se tvrdi, da je od njega Kotor dobio, glasom legende sv. Tripuna, god. 809. ne samo tijelo toga sveca, nego i povlasticu ratnog pristaništa Bizantije u Jadranskom moru s domaćim odredom mornara, glasovitom bokeljskom mornaricom. Nije bez interesa, da se kao dalji vladar spominje, u pitanju paštrovskih povlastica, Fridrik Barbarosa. Stvar je naime značajna zbog toga, što odgovara politici toga cara naperenoj protiv Bizantiji i osobito stavu, što ga je zauzeo sin njegov, kasniji Henrik VI., koji je kao nasljednik posljednje baštinitice normanske krune Konstancije podigao pretenzije na krajeve oko Bara i Drača s namjerom, da pripravi pohod na Carigrad.

Iz ovih se pojedinosti vidi, da se svaka od gore spomenutih tvrdnja može supsumirati jednoj dosta vjerojnoj povijesnoj činjenici. Od te konstatacije do zaključka, da paštrovske tvrdnje počivaju na zdravoj povijesnoj osnovi, nije predalek put.

Ovo podudaranje ne smije nas zavesti do presmionih hipoteza, ali nam ipak dopušta, da se zaustavimo na jednoj činjenici. Povlastica izdana navodno Paštrovićima od »Konstantina nazvanog Karla Ugarskoga«, ali po svoj prilici u imenu Konstantina VI. i

Karla Velikoga, ide svakako u vrijeme poslije god. 800., kada je Karlo Veliki bio okrunjen za cara u Rimu. No, baš oko istoga vremena je, glasom legende o prijenosu tijela sv. Tripuna,³¹ Andreacije Saracen došao valjada iz Zadra u Kotor. Dolazak Andreacijev je međutim doveo stvari do toga, da je protiv Kotora krenuo s oružanom silom »iudex Dioclitiae«, sudac ili, kako se čini, bizantijski namjesnik Duklje ili Prevalitanije. Za taj oružani pohod je doduše naveden samo osjećajni povod: zaljubljenost duklijskog suca u Andreacijevu kćer. Ali, kada jednom držimo pred očima okolnost, da su Paštrovići baš u ono vrijeme dobili franačku povlasticu, ne ćemo više biti daleko od pomisli, da je Andreacije mogao biti franački pristalica, koji je zadobio za stvar Karla Velikoga ne samo Kotor, nego valjada i Paštroviće. Ako s time stavimo u vezu, da je baš poslije pada carice Irine (802.) došlo do ustanka protiv novog cara Nikifora u Peloponesu, i da su baš oko toga vremena išla izaslanstva iz bagdadskega dvora Karlu Velikom, i da su vjerojatno arapski emisari pružali pomoć slavenskim ustašama u današnjoj Grčkoj, dobivamo cjelokupnu sliku, koja, ako odgovara istini, svjedoči za snažno prodiranje franačkog utjecaja prema jugu. K tome dolazi stilizacija paštrovske privilegije. Ljudima, koji su bili navikli gledati na Bizantiju kao na svoga gospodara, nije se moglo dokazati, da imaju prijeći na franačku stranu. Ali, kada znamo, da su najprije Konstantin VI. i zatim njegova mati Irina zbačeni nasilnim putem, i da se Karlo Veliki isticao kao branilac legitimnog bizantijskog vladara protiv uzurpatora, stoji u potpunom skladu s time intulacija paštrovske privilegije u imenima konstantina i Karla Velikoga.

Netočnosti u paštrovskim tvrdnjama potječu k tome po svoj prilici i od toga, da su se njihove povlastice čuvalе najviše usmenom predajom. Da se pleme Paštrovića nazivalo »plemenitim«, isto kao plemena u Hrvatskoj (Turopolje, Poljica), vidi se po srpskim vrelima.³² Naziv »plemenite komunitadi Paštrovske« bio je u upotrebi kroz cijelo mletačko vrijeme. Sami su se prilikom predaje mletačkom zapovjedniku Jadranskoga mora Franceska Bemba pozivali na svoje »antiquos mores et statuta«.³³ Ako su to bila, kako je vjerojatno, privilegije iz bizantijskog vremena, nikakvo čudo, da su se izgubile. U kasnijem srednjem vijeku se naime nisu uzimali u

³¹ Farlati, *Illyricum sacrum* VI, str. 442—446.

³² Jireček, *Istorija Srba* (izd. Radonić) III., str. 55.

³³ Ijubić, *Listine* VII., str. 225.

obzir grčki spisi, koje poslije propasti bizantijske države nitko više nije znao čitati. Ipak stoji izvan sumnje činjenica, da su Paštrovići sve do nazad malo godina i svakako do poslije god. 1918. uživali izvjesne povlastice u glavnim pristaništima turskog carstva i da su te prednosti pripisivali bizantijskom vremenu. Novaković je čak svratio pozornost na činjenicu, da se to poštovanje paštrovskih privilegija može utvrditi po mletačkim spisima i osobito po nedatiranom izvještaju sindika Antonija Dieda.³⁴

Izvještaj mletačkog sindika Giustinianija o Paštrovićima i Salonitanska historija imaju među sobom utoliko dodirnih točaka, što se u jednom i u drugom spisu navode odredbe bizantijskih vladara. No, dok se kod Tome spominju sasvim općenito suvladari, tako da ostaje posve otvoreno pitanje o vremenu, kada su vladali i kada su mogli izdati te odredbe, spominju Paštrovići izrijeком careve Konstantina i Justinijana i time nam pružaju mogućnost, da uzmemo kao polazno vrijeme za reorganizaciju pravnih odnosa u Primorju doba između god. 681. i 685. U vrijeme oko tih godina možemo staviti i reorganizaciju općinskog života u Kotoru i u Dubrovniku.

3) Što se Kotoru tiče, mogu nam služiti kao putokaz odredbe prvih dvanaest članaka gradskog statuta,³⁵ u kojima su sadržani propisi o izborima za gradske vlasti. Ti su se izbori održavali svake godine dana 23. travnja, to jest na samo Jurjevo. Sv. Juraj je naime do god. 809. bio kotorski gradski zaštitnik. Običaj jurjevskih izbora bio je u kreposti i pošto je sv. Tripun postao zaštitnikom grada Kotoru (809.) sve dok je trajala kotorska vlasteoska općina, to jest do pada mletačke republike (1797.). Okolnost, da su se gradski izbori u Kotoru vršili i poslije god. 809. o Jurjevu imala bi stoga značiti, da je kotorska općina već bila ranije organizirana, jer se običaj jurjevskih izbora očuvao daljih hiljadu godina. Da je gradska organizacija doprla do izvjesnog stepena razvitka, vidi se po tome, što je Kotor god. 787. imao svoga biskupa, koji je sudjelovao na II. nikejskom saboru.³⁶ Kotor se spominje k tome kao Dekadaron u zemljopisu ravenskog Bezimenjaka iz početka VIII. stoljeća, dakle odmah poslije Konstantina IV. i Justinijana II. Na raniju sredenost socijalnih prilika u kotorskoj okolini sluti predstavka Grbljana

³⁴ Ljubić, *Commissiones et relationes III*, str. 8.; Novaković, *Zakonski spomenici* str. 120—121.

³⁵ Koterski statut u mletačkom izdanju god. 1616.

³⁶ Mansi, *Conciliarum collectio* vol. XIII, str. 365—367.

Radića Druškovića i Andrije Batute mletačkoj Sinjoriji, u kojoj su tvrdili, da su Grbljani već hiljadu godina bili u svojoj postojbini na svojem. Lucić misli, da su dubrovačka i kotorska općina osnovane u isto vrijeme. Svakako su se kotorska vlastela smatrala ravna s dubrovačkom, kako se vidi po tome, da je u XIV. stoljeću nekoliko Kotorana primljeno u dubrovačko plemstvo.³⁷

4) S podacima o Kotoru podudaraju se, koliko dolazi u pitanje vrijeme organizacije gradske općine, dubrovački podaci, premda svi potječu iz razmjerno kasnijega vremena. Annali, Ranjina, Resti, jednom riječju najvažniji dubrovački ljetopisci slažu se u tome, da je Dubrovnik naseljen prema svršetku VII. stoljeća. Pojedini noviji istraživači kolebaju se između god. 614. (vjerojatno napuštanje Epidaura) i god. 641., točno u vrijeme oko misije opata Martina.³⁸ Dubrovačka inače neprovjerena legenda postavlja osnivanje grada u god. 654.³⁹ Drugi pak tvrde, da je dubrovačka općina dobila svoje uređenje tek god. 744.⁴⁰ Kao osnivači se navode 153 domaćina, kojih su porodice zapisane u red gradske vlastele, isto kao što su zapisani, po svoj prilici u isto vrijeme i uz iste formalnosti, osnivači kotorske općine. Osnivanje Dubrovnika je, prema tome, isto kao osnivanje Kotora, javnopravni čin bizantijske vrhovne vlasti, kojoj je bilo do toga, da se nanovo organizira posve zapuštena provincija Dalmacija. Da se svijet lakše skloni na to, da nastani ove izložene točke, podijeljena mu je sloboda od poreza, od vojničke službe, od javnih radova, za koje su Paštrovići upotrebljavali naziv »angarija«, koji je zabilježen i u čl. 46. kot. statuta. Ove slobode, koje su po svoj prilici bile dosta slične slobodama sjevernih gradova trogirskog tipa, ostale su netaknute sve do pada Venecije, odnosno do prestanka dubrovačke nezavisnosti (1808). Još su pod Austrijom Kotorani i Dubrovčani bili oslobođeni od izravnih poreza sve do god. 1848., a oslobođenje od vojništva ukinuto je za Dubrovnik god. 1869., a za Kotor zbog bokeljskog ustanka god. 1869. tek god. 1881.

³⁷ Jireček—Radonić, *Istoria Srba II.*, str. 18. Predstavka Grbljana iz god. 1431. u »Glasniku zem. muzeja u Bosni i Herc.« sv. XXXIII., str. 140—141. O dubr. plemstvu Walter Anderssen, *Verfassungsgeschichte von Ragusa (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, sv. 50., str. 93. i d.)*. O kotorskom plemstvu »Catalogo delle famiglie e individui che compongono il grande Consiglio di Cattaro (8 marzo 1782)« u kotorskom sudskom arhivu, sv. CLXXI.

³⁸ P. Skok u časopisu »Slavia« sv. X. za god. 1931.; Leyerer u »Zeitschrift für Betriebswissenschaft« za god. 1929.

³⁹ Walter Anderssen (37) str. 83.

⁴⁰ Ibid. str. 96. Annali i Ranjina (*Monum. spect. hist. Slav. merid. sv. XIV.*).

Značajno je svakako za prosuđivanje odnosa između Bizantije s jedne strane, a Hrvata i Srba s druge, da su ove dvije gradske općine mogle postojati u razmjernoj osamljenosti već od vremena neposredno poslije sloma rimske vlasti u Dalmaciji. Ne će biti bez interesa naglasiti, da su god. 805. o Božiću išli u poklone Karlu Velikom u Thionville izaslanici dalmatinskih gradova, koji se kod Einharda zovu »legati *Dalmatiarum*«. To bi svakako značilo izaslanike sjeverne i južne Dalmacije ili, kako se onda govorilo, donje i gornje⁴¹ Dalmacije, dvije oblasti, koje su bile razdvojene prostranom oblašću Neretljana. Sudeći po tome, to je i u vrijeme prije god. 805. postojao ugovorom utvrđeni odnos između gradova i slavenskih knezova u njihovu zaleđu. A takvo bi ugovorno stanje moglo biti zasnovano samo na sporazumu između ovih knezova i vrhovne vlasti, kojoj su gradovi pripadali. A ta vrhovna vlast bila je bizantijsko carstvo.

Da je doista prilikom ili bar malo vremena poslije doseljivanja Hrvata i Srba došlo do takvog ugovornog stanja, za to nam može služiti kao potvrda peto naše vrelo:

5) Ljetopis popa Dukljanina. No, prije nego bismo se upustili u razmatranje njegove sadržine, ne će biti bez koristi, da ukratko zabilježimo političke promjene od vremena dolaska Hrvata do vremena, kada je taj ljetopis napisan.

Vjerojatnost postoji, da su Hrvati od svoga dolaska pa sve do god. 802. priznavali bizantijsku vrhovnu vlast. Pošto se odmetnuše od nje, podređeni su ahenskim mirom od god. 813. državi franačkoj. Ovo se stanje ogleda u listini kneza Trpimira.⁴² Pod Zdeslavom je nastalo privremeno, pod Tomislavom trajnije zbliženje s Bizantijom. U odnos podređenosti došla je Hrvatska prema Bizantiji, kako Toma Arhiđakon tvrdi, pod Stjepanom Držislavom. Veze su slabije pod Petrom Krešimirom i prestaju za neko vrijeme pod Zvonimirom. Carigrad se trudi, nakon prestanka hrvatske narodne dinastije, da opet utvrdi svoju vlast nad Hrvatskom, ali je njezin kandidat na hrvatsko prijestolje Petar Slavić podlegao u borbi s Mađarima. Uza sve to Bizantija je i dalje pokušavala očuvati svoju vrhovnu vlast time, što je stupila u ugovorni odnos s Kolomanom, u kojemu mu je, isto kao ranije

⁴¹ Nazivi »gornja« Dalmacija za kraj južno od Neretve i »donja« Dalmacija za kraj sjeverno od te rijeke odgovaraju nazivu »gornja« Germanija južno od rijeke Majne i »donja« Germanija sjeverno od ušća te rijeke u Rajnu.

⁴² Rački, Documenta str. 3. i d.

Tomislavu, za pomoć u južnoj Italiji, ustupila dalmatinske gradove. Bizantijska vlast dolazi još jednom do izraza u vrijeme Manojla Komnena (1143—1180), ali prestaje poslije njegove smrti, premda su dalmatinski gradovi i poslije IV. križarskog rata podržavali ne samo trgovačke, nego i političke veze s bizantijskim carstvom u Nikeji.

Za prosuđivanje ljetopisa popa Dukljanina dovoljno će biti polaziti sa stajališta, da je bizantijska vlast prema Hrvatima prestala s ahenskim ugovorom od god. 813., da je za kratko uspostavljena god. 867., da je god. 925. došlo do ponovnog zbliženja, i da je god. 990. Hrvatska opet vazalna država sve do prestanka narodne dinastije, izuzevši Zvonimirovu vladavinu. Od god. 813. do 867. nastao je dakle prekid u odnosu između Bizantije i Hrvata. Taj je prekid pojačan time, što su Bugari u dva navrata, pod Simeunom i pod Samuilom, prodrli do jadranske obale u geografskoj paraleli grada Drača i time presjekli teritorijalnu vezu između Carigrada, odnosno Soluna i sjevernih provincija carstva. Taj je prekid imao svoje pravne i kulturne posljedice. Opisivanje toga prekida čini jedan od najinteresantnijih dijelova Dukljaninova ljetopisa.

Pod Dukljanin pripovijeda naime, kako je transverzalnim prodiranjem Bugara u pravcu prema Jadranskom moru posve poremećen položaj Latina u krajevima, kojima su ranije vladale bizantijske carske vlasti. Bugari su naime nastupili kao neprijatelji kršćanstva i doveli su stvar do toga, da su Slaveni u gornjoj i donjoj Dalmaciji opet pokazivali sklonost, da se vrate staroj vjeri. Od toga su imali stradati Latini, jer su vjerskim progonstvima prisiljeni skloniti se u planine, gdje su se bavili nomadskim stočarstvom. To socijalno stanje, koje se podudara s ekstenzivnim stočarenjem vlašskog življa, kako nam je opisano u vrelima iz XIV. stoljeća, izmijenilo se odlučno na bolje pojavom sv. Ćirila. Znajući za njega, da se istakao misionarskim radom kod Khazara, zadržao ga je tadašnji kralj Budimir kod sebe, prije nego će Ćiril nastaviti svoj put u Rim. U razgovoru s kraljem Ćirilu je poslao za rukom, da ga obrati na kršćanstvo i da ga skloni na to, da povrati ono pravno stanje, koje je bilo poremećeno bugarskom najezdom. Tom su se promjenom koristili Romani, koji se vratili u svoju predašnju postojbinu, i podigoše nanovo razrušene gradove. Kralju se to svidjelo, te je bio stoga pripravan u zemlji povratiti ranije pravno stanje. Ali se to nije dalo provesti, jer su se tijekom tolikih godina bili izgubili

tragovi ranijega poretka. Kralj se još nadao, da će se toga sjetiti stariji ljudi, i pozove ih, da zabilježe predašnje granice i opseg pokrajina njegove države (*ut scriberentur termini ac fines omnium provinciarum ac regionum regni sui*). Ali ni najstariji ljudi nisu više znali za to. Kralju nije sada ostajalo drugo, nego da se obrati papi i bizantijskom caru Mihajlu, tražeći od njih »*quatenus antiqua privilegia, quibus termini et fines provinciarum seu regionum seu terrarum scripti continebantur, mittere cum viris sapientissimis dignarentur*«. Obojica se odazvaše kraljevu pozivu. Papa otpremi legata Honorija i dva kardinala. Car je opet otpremio dva izaslanika Leona i Ivana. U njihovoj prisutnosti održan je sabor »in planitie Dalmac«. Tu su pročitane stare povlastice izdane od pape na latinskom i od careva na grčkom jeziku (*relacta sunt... antiqua privilegia, tam latina quam graeca, missa ab apostolico et ab imperatore*), tako da je cijeli narod imao prilike čuti, što je sve u starije vrijeme bilo određeno od ranijih careva (*ab antiquis imperatoribus*). Kralju se to sviđa i stoga naredi, da se posvete nadbiskupi u Saloni i u Duklji i da se zemlja nanovo dijeli po sadržini povlastica, koje su tom prilikom pročitane u prisutnosti samoga naroda (*secundum continentiam privilegiorum, quae lecta coram populo fuerant*). Zemlja je tako podijeljena na jednu istočnu ili zagorsku i na jednu zapadnu ili primorsku polovinu. A Primorje je opet podijeljeno na sjeverni dio ili Bijelu i u južni dio ili Crvenu Hrvatsku.⁴³

Ova podjela primorskih krajeva bila je svakako u kreposti u vrijeme popa Dukljanina. Manojlo Komnen je negdje oko god. 1167., priključivši carstvu cijelu Dalmaciju, vršio tu administrativnu podjelu, koja odgovara potpuno opisu popa Dukljanina. Samo što se sjeverna provincija zvala Dalmacija i Hrvatska, dok se južna provincija zvala Dalmacija i Duklja. Drugo je pitanje, da li je ova podjela ranijeg podrijetla. Svakako se u legendi sv. Tripuna spominje »*iudex Dioclee*«, i Eginhardova kronika zna za »*legati Dalmatarum*«, koji su išli Karlu Velikom u poklone u Thionville. Nije dakle isključeno, da je administrativna podjela, izvršena od Manojla Komnena, značila uspostavu ranijeg stanja.

Što se pak tiče ostalih navoda popa Dukljanina, ne treba istaknuti, da se njemu vjeruje još manje negoli samom Konstantinu

⁴³ Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, izd. srpske kr. Akademije, str. 304. i d. — Podaci o vladavini Manojla Komnena i o njegovim administrativnim mjerama u Dalmaciji nalaze se u II. svesci Smičiklasova »*Codex diplomaticus*«.

Porfirogenitu. Bogišić i po njemu Kostrenčić nalazili su samo, da su njegovi opisi utoliko interesantni, što prikazuju dosta plastično pravno i društveno stanje, kakvo je moralo biti u vrijeme, koje opisuje barski ljetopisac. Velika opreznost kao da je na svom mjestu ondje, gdje pop Dukljanin ističe prava duklijske crkve, jer je u tom pogledu bez sumnje interesirana stranka.

Ali su u jednom smjeru njegovi opisi ipak vrijedni dublje pažnje. Za bugarsko prodiranje prema zapadu sve do samih jadranskih obala znamo i iz drugih vrela. Da su Bugari sve do polovine IX. stoljeća uporno držali do svojih mnogobožackih obreda, poznato je iz opisa Krumove carigradske podsade. Čak se sada pojavila tvrdnja, da je i sam Simeun bio zapravo više odan staroj negoli novoj vjeri, a baš je pod Simeunom Bugarska prodrla sve do Drača. Što se pak tiče tvrdnja popa Dukljanina o papinim i o carskim listinama, stvar je posve moguća. Poznato je naime, da su se pod kasnijim carstvom crkvena i administrativna podjela pokrivala. Dijeceza je bila crkveni i administrativni pojam. Ali je Rim sve do borbe oko ikona vladao s posredovanjem solunskog nadbiskupa kao svoga vikara istočnim Ilirikom, dok je zapadni Ilirik, u glavnom rimska provincija Dalmacija, stajao pod nadbiskupijom Salonom, također pod sudbenošću rimske stolice. Ako dakle Dukljanin navodi u svom spisu s jedne strane odredbe rimske stolice i s druge otpise i naredbe istočnih careva (*scripta et ordinata ab antiquis imperatoribus*), nema sumnje, da to točno odgovara tadašnjem stanju stvari. Moguće je čak, kada spominje istočne careve u množini, da ima pred sobom isti slučaj kao i Toma Arhidakon, koji spominje naredbu izdanu od istočnih careva, u kojoj su ovi strogo zapovijedali (*districtae praecipiens*) i izvojštili potpun posluš (*non fuerunt ausi*).

Tvrdnje Konstantina Porfirogenita, Tome Arhidakona, izvještaj mletačkog sindika Giustinianija, uređenje Dubrovnika i Kotora i izjave popa Dukljanina, premda potječu iz različnih vremena i premda su u glavnom nastali nezavisno jedno od drugoga, ne samo ne stoje u opreci jedno prema drugom, nego se u mnogim točkama i upotpunjuju. Iz njih dobivamo jasan utisak, da su Slaveni na zemljištu rimske države već od prvog vremena svojega dolaska živjeli u uvjerenju, da je zemlja, koju su nastanili, svojina rimske države i da im je dužnost, da se stoga podrede rimskim zakonima i naredbama rimskih vladara.

Kada se promatraju jedan po jedan, može se utvrditi, da ovi tekstovi ne potvrđuju jedno isto, nego se među sobom upotpunjuju. Konstantinu Porfirogenitu je važnije, da su se Hrvati obavezali, da će živjeti u miru sa svojim susjedima. Toma Arhidakon ističe njihovo obećanje, da će pustiti na miru dalmatinske građane. Paštrovićima je svakako najvažnije, da su Dioklecijan i njegovi nasljednici oslobodili stanovnike Dalmacije od vršenja javnih radova (angarija). A Dukljanin će opet prilikom ponovnog obraćanja Slavena naglasiti, da je uspostavljeno ranije pravno i administrativno stanje. Svakog od ovih pridonosnika interesiraju naime u prvom redu one pojedinosti, koje se najviše tiču njegove interesne sfere.

Ali, premda bismo bez druge mogli iz svih tih pojedinosti sastaviti dosta jasnu cjelokupnu sliku, ipak je od potrebe upotpuniti neke dosta osjetljive praznine pomoću analogije s političkim i pravnim odnosima, koji su nastali doseljivanjem Germana na rimsko zemljište. Kada naime upoređujemo stanje Germana sa stanjem, u koje su ušli prema Bizantiji južni Slaveni, možemo bez teškoće utvrditi, da su se Rimljani i prema jednim i prema drugim vladali na isti način i da su svoj odnos prema Germanima i prema Slavenima podređivali istoj stereotipnoj pravnoj formuli. Za to ne će biti bez interesa, da utvrdimo, kakva su pravna načela dolazila prilikom utvrđivanja odnosa između carstva i doseljenih plemena do svoje primjene.

4. Postanak savezničkog odnosa između Rima i Germana

Za prosuđivanje toga odnosa bit će najzgodnije, da polazimo s osnovnog pojma »censusa« i »tributuma«.

»Tributum« znači ratni prinos. Već je u vrijeme kraljevske vlasti u slučaju rata svaki rimski građanin, koji nije išao s vojskom, morao platiti državi svoj doprinos ratnim troškovima. Pod Servijem Tulijem je, tvrdi Livije,⁴⁴ uveden »census«, to jest popisivanje imovine svih rimskih građana. A »census« je imao služiti za odmjerivanje tributa (censum enim instituit . . . ex quo belli pacisque munia non viritim, ut antea, sed pro habitu pecuniorum fierent). Definitivno uređenje ovakvog popisivanja imovine uvedeno je, misli Marquardt, tek u god. 348. od osnutka grada (god. 406. pr. Kr.). Sve do toga vremena su se, naime, rimske vojske hranile i naoružavale o svome trošku. Tributum nije u početku značio stalni porez, nego

⁴⁴ Tit. Liv. I, 42.

samo pomoć za slučaj, da je državna blagajna u ratno doba trpjela oskudicu. Kasnije međutim, a svakako god. 293. pr. Kr. tribut se utjerivao u obliku stalnoga poreza bez obzira na to, je li državna blagajna oskudijevala ili ne.⁴⁵

Rimski građani bili su stoga dužni zapisivati cijelu nepokretnu imovinu, kasnije i svoje pokretno imanje. Formula za popisivanje imovine s vremenom se sve više popunjavala, jer su dolazile u pitanje sve raznovrsnije privredne grane. Tako su između god. 312. i 304. pr. Kr. i zanatnici došli u censorske zapise i sačinjavali su četiri porezne skupine (tribus). K njima su dolazili na red trgovci, bankari, snabdjevači, brodovlasnici. S vremenom su cenzori prisiljeni vršiti sve strožu kontrolu, jer su pojedinci pokušavali kriti svoje prihode i prikraćivati državu. Sada se čuju, još pod republikom, teške tužbe protiv poreznog tereta.⁴⁶ O načinu, kako je tribut utjerivan i kako se isplaćivao vojnicima »stipendium«, znamo veoma malo. Tu su dužnost imali tribuni aerarii, koji su činili posebni društveni red ili ordo. Kasnije, kada je isplata stipendija povjerena kvestorima, tribuni aerarii samo su pomoćni organ cenzora i vrše nadzor nad pojedinim grupama poreznika (tribus).⁴⁷

Oslobođenje od tributa uvedeno je onda, kada je rimska država, zahvaljujući svojim pobjedama, dolazila do novih sredstava. Tako je došlo do prvog ukidanja tributa u Rimu poslije osvojenja Makedonije i trijumfa Pavla Emilija god. 167. pr. Kr. Ali je dužnost plaćanja tributa postojala i kasnije.⁴⁸ Ovo faktično oslobođenje vrijedilo je početka samo za Rim, ali je protegnuto god. 89. pr. Kr., poslije rata s italjskim saveznicima, na cijelu Italiju do Rubikona.⁴⁹ Time je dužnost plaćanja tributa prešla na rimske provincije.

No i u provincijama bilo je slučajeva oslobođenja. Prvi je nastupio onda, kada su se rimski građani naselili u provinciju i dijelili među sobom cijele krajeve određene njima po jednom određenom nactu (viritim). Ovi »agri privati ex iure Quiritium« bili su oslobođeni od tributa i radi toga nisu bili uvršteni u censorske popise.⁵⁰ To bi moralo odgovarati stanju u Dalmaciji, koja je od

⁴⁵ Joachim Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* (Leipzig 1876) sv. II., str. 157—163.

⁴⁶ Ibidem str. 165. — T. Liv. II, 23., 27., 29., 31 i VI, 15., 27., 31., 32.

⁴⁷ Ibidem str. 168—170. — Theod. Mommsen, *Röm. Staatsrecht* II, 1. dio, Die römische Tribus, str. 44. i d.

⁴⁸ Cicero, *oratio pro Flacco* 32, 80.

⁴⁹ Marquardt (45) str. 173.

⁵⁰ Vidi slučaj provincije Afrike u *Cod. Inscr. Lat.* I, br. 200.

Dioklecijanova vremena postala postojbinom sergijskog plemena (gens Sergia).⁵¹

Iz same prirode tributa, doprinosa za pokriće vojničke plate, izlazi, da ga nisu plaćali oni krajevi, odnosno oni posjednici, koji su sami opterećeni vojničkom dužnošću. U svim drugim krajevima utjerivao se »tributum soli« te se sastavljao cenzorski popis pojedinih privatnih imovina.⁵²

Stvari se s vremenom razviše do toga, da je cijelo stanovništvo pojedinih ili bar pograničnih provincija podijeljeno na dvije glavne kaste. Jedna je od njih sačinjavala u glavnom gradsko stanovništvo zanatlika, trgovaca i poduzetnika, koji su bar načelno bili dužni plaćati porez te su, dosljedno tome, kao zatvorena cjelina jamčili jedni za druge. Druga je društvena kasta bilo seosko stanovništvo, koje u izloženim krajevima bijaše dužno služiti u vojsci. Ta je vojnička kasta bila načelno oslobođena od svakog poreza, ali je u zamjeni vezana na zemlju, to jest bila je prisiljena, da ni pošto ne ostavi krajeve, na kojima je nastanjena. Uporedo s jamčenjem gradskih stanovnika za porez postojalo je isto jamčenje i za seoske zajednice. Za pokrivanje ove obaveze pojedine su gradske i seoske zajednice sačinjavale, točno po primjeru, što su ga Rimljani našli u Egiptu,⁵³ zatvorene administrativne zajednice, u kojima je postojala uzajamna odgovornost svih zajedničara za isplatu određene im porezne dužnosti. I budući da je to jamčenje bilo najprije nastalo po helenističkim krajevima, vrijedile su za njega odredbe, koje su činile bitnost ustanove Justinijanova prava, koja se latinski nazivala »de reis promittendi« u noveli br. 99, a grčki allelengye.

Dopsch, koji je dosta oštro uočio pravne posljedice, koje su mogle nastati i valjda nastale iz ovoga odnosa uzajamnoga jamčenja pojedinih seljaka i cijele seoske zajednice za točno izvršenje nametnutih im vojničkih obaveza, dovinuo se misli, da ustanovu njemačke »Markgenossenschaft«, koju je starija škola smatrala ostavštinom pragermanske starine, stavi u izravnu vezu s ustanovama rimskog prava i osobito s ustanovom jamstva seoske zajednice

⁵¹ Ljubić, Comm. II, 232: fece questo imperator... bellissime esenzioni e privilegi. — Konst. Porf. de adm. imp. XXIX: *Διοκλητιανὸς ἀπὸ τῆς Πώμης λαὸν ἀγὰγὼν ἐν τῇ τῆς Δελματίας χώρᾳ*. — Grotefend, Imperium Romanum tributum descriptum, Hannover 1863, str. 165. i d.

⁵² Marquardt (45) str. 178—179.

⁵³ Mihajlo Ivanović Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Erstes Beiheft zum Archiv für Papyrusforschung) str. 79—84. i 119. i d.

za pojedinca (allelengye). Za njega su sredovječna njemačka seoska zajednica i njezina organizacija samo reprodukcija onih pravnih odnosa, koje su Rimljani ostavili u svojim pograničnim provincijama i koji su se očuvali u neprekidnom pravnom kontinuitetu od vremena kasnijega carstva sve do duboko u srednjem i od česti u novom vijeku.⁵⁴

Doseljavanje germanskih plemena na rimsku državnu zemlju za obranu državnih granica posvjedočeno nam je dosta rano. Tacit spominje slučaj Batava.⁵⁵ Nesuglasice kod kuće prisilile su ih, da traže utočište na drugoj strani Rajne. Rimske su im vlasti doznačile krajeve blizu samoga ušća, u granicama samoga carstva. Za doznačenu im zemlju nisu trebali plaćati poreza, ali su zato bili dužni, da se nikako ne sele u druge krajeve i da daju rimskoj vojsci pomoćne odrede, kasnije redovite linijske čete.⁵⁶ To su vršili pošteno i odano kroz 400 godina. Njihov specijalitet bijaše rat s Germanima. Ali je njihov društveni položaj bio dosta skroman. Povezani na zemlju kao »laeti« dospjeli su s vremenom u sve veću ličnu zavisnost.⁵⁷

Ugovor, koji je sklopljen s Batavima, služio je kao uzor za dalje ugovore rimskih careva s germanskim poglavicama, koji su na čelu svojeg plemena tražili utočište među rimskim granicama. Za te ugovore ima Amijan Marcellin izraz »foedus«, a plemenske poglavice su se po tome zvali »foederati«, saveznici.⁵⁸

Ako gledamo na samu sadržinu kasnijih ugovora, može nam se činiti, da se nisu znatno razlikovali od ugovora sklopljena između Rimljana i Batava. Odredbe su u glavnom svagdje jednake. Car je naseljavao ovim plemenima točno određeno pogranične krajeve. Ti su krajevi imali pripadati njima od koljena do koljena. Vojničku su službu doseljenici vršili samo u određenom opsegu. Nikako se nisu smjeli seliti u druge krajeve. Fustel de Coulanges tvrdi za

⁵⁴ Alfons Dopsch, *Wirtschaftliche und sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, II. veränderte und erweiterte Aufl., Wien 1924. I. sv. I. poglavlje.

⁵⁵ Tacit, *Germania* cap. 29.: Batavi, seditione domestica in eas sedes transgressi, in quibus pars Romani imperii fierent.

⁵⁶ Ibidem: Manet honor et antique societatis insigne; nam nec tributis contemnuntur, nec publicanus atterit; exempti oneribus et tantum in usum proeliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur. Batavsko konjaništvo hvali među drugima Dio Cassius LV, 24.

⁵⁷ Pauly—Wissowa RE. polusveska XXIII/1924, str. 446—447.: »Laeti«.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus XX, 8, 13; XVI, 11, 4; XXI, 13, 16.

Notitiae dignitatem occid. XLVII, Batavi 34 i 33—44.

Cod. Theodos. XIII, 11, 10: zakon careva Arkadija i Honorija iz god. 398.

Batave, da kroz četiri stoljeća nisu uopće znali za rimsko pravosuđe.⁵⁹

No ipak je između ranijih i kasnijih seoba bilo razlike. Kasnije su naime došljaci ne samo imali svoju sudbenost, ne samo svoju samoupravu, nego i potpunu političku organizaciju nezavisnu od rimske. Premda su sada živjeli na rimskom tlu, premda su priznavali rimsku vrhovnu vlast, smatrali su za svoje glavare samo svoje rođene kraljeve, i samo njih su slušali ne tek u ratnim poslovima, nego i u svim pitanjima unutrašnje uprave. Dobrovoljno su se dapače podređivali njihovim naredbama, a samo s posredovanjem svojeg vladara vršili su naloge, koje su im izdavale rimske vlasti. Kao posebna vojnička kasta, odvojena od građanskog stanovništva, zauzimala bi germanska plemenska jedinica isti položaj kao pređašnje posade rimskih legionara, kojima su građani morali zajamčiti uzdržavanje trećinom svojega posjeda. Kao što su se stan i hrana doznačivali rimskim legionarima, isto je tako državna vlast izdavala doznake Germanima.⁶⁰ Carevi Arkadije i Honorije u svome ediktu od 6. veljače 398. god. narediše, da se doseljenim Germanima ima doznačiti trećina zemljišnog posjeda. Rimljani su sada prisiljeni, na osnovu naređenja državne vlasti, da došljacima predadu dio svojih vrtova, svojih livada, svojih njiva, svojih dubrava i čak trećinu robova. Kralj doseljenog naroda dobivao je rimski vojnički čin i naslov »magistra militum«. Provincija, koja mu je povjerena, stajala je pod njegovom upravom. Njegovi podzapovjednici dobivali su svaki svoj kotar. Za svaki odred određen je stanoviti kraj. I kada se vlasniku zemlje javljao germanski podzapovjednik s pismenom naredbom (pittacia), nije mu ostajalo drugo, nego da se tome pokorava.⁶¹ Doduše su još uvijek dvije trećine zemlje ostajale u posjedu starosjedilaca, doduše je zemlja, zaposjednuta od Germana, još uvijek činila po pravu sastavni dio rimske države; doduše su sami došljaci smatrali sebe carevim podanicima: sve to nije mije-

⁵⁹ Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L' invasion germanique et la fin de l' Empire*, vol. II., str. 366—367. O položaju Batava prema carstvu Amijan Marcelin XX, 4, 4; qui relictis laribus transrhenanis, sub hoc venerant pacto ne ducerentur ad partes unquam transalpinas.

⁶⁰ E. Th. Gaupp, *Die germanischen Ansiedlungen und Landteilungen in den Provinzen des röm. Westreiches*, Bresslau 1844. Fustel de Coulanges o. c. str. 520—530. — Louis Halphen, *Les Barbares (Peuples et civilisations)*, Paris 1930, str. 24—26.

⁶¹ Cod. Theodos. VII, 8 de metatis, VII, 4 derogatione militaris annonae. Teodozijeve novela II, tit. 25.

njalo činjenicu, da je s vremenom pravno stanje skrenulo u drugi pravac pod pritiskom jače sile. Sama prisutnost Germana davala im je naime mogućnost, da silom izvojske onakvo tumačenje novih odredaba, kako se njima sviđalo. Tako su Visigoti uspjeli dosuđeni im dio povećati od jedne na dvije trećine. Za istim primjerom išli su i Burgundi.⁶² K tome je dolazilo još nešto. Doseljeni Germani sačinjavali su, glasom samog ugovora sklopljenoga s carstvom, vojničku posadu. Za njih je samim činom doseljavanja nastao posve novi položaj nosilaca izvršne vlasti. To je značilo, da je samim njihovim dolaskom prelazilo u njihove ruke sve pokretno i nepokretno, što je bilo skupčano s vršenjem te vlasti, a to je bilo cjelokupno državno dobro.⁶³

Nema sumnje, da su doseljeni Germani svojim surovim nastupom bili početka dosta neugodni starosjediocima. Ali ne smijemo zaboraviti, da je rimski fiskalizam bio kudikamo neugodniji samim Rimljanima, tako da je Orosije za njih tvrdio, da radije podnose skućenu slobodu pod barbarima negoli neugodnu nametljivost rimskih poreznih vlasti.⁶⁴

Mirno naseljavanje rimske države i osobito njezinih zapadnih provincija Germanima urodilo je tako posljedicom, da su Germani svoj raniji položaj graničara vezanih na zemlju izmijenili položajem gospodujuće vojničke kaste. Rimljani su kao neborci dolazili sve više u položaj ekonomsko zavisne kulturne elite. S vremenom su se međutim običaji i način života sve više približavali načinu života novih gospodara, koji su se opet bili postepeno odućili od oružja i prešli mirnom obrađivanju svojih posjeda.⁶⁵ Kasnija je historiografija zaboravila, da izmjena političkih, ekonomskih i socijalnih prilika između kasnorimskog vremena i ranijeg srednjeg vijeka nije izvršena silom, nego putem evolucije. Između starosjedioca i pridošlica došlo je na rimskom zemljištu do zbliženja i napokon do stapanja.

⁶² Halphen (60) str. 26.

⁶³ Fustel de Coulanges (59) str. 525, (Il est probable qu' on leur donna aussi la jouissance des terres du domaine public) naslućuje to stanje, ali je stvar jače istaknuta kod Dopscha (54) I, str. 104. i d. Vidi G. Wolff, Ueber Zusammenhänge röm. und frühmittelalterlicher Kultur im Mainlande.

⁶⁴ Orosius (Corpus SS. Eccles. Latin. vol. V) str. 554.: malunt inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere.

⁶⁵ Orosius, Historia VII, 47, 7: Barbari execrati gladios suos ad aratra conversi sunt residuosque Romanos ut socios et amicos forent.

Ugovorno stanje, koje stoji na početku odnosa između carstva i došljaka, zasnovano je dakle na malom broju točno formuliranih pretpostavaka. Doseljenici su, slobodni od poreza, preuzimali vojničku službu, ali u dosta ograničenom opsegu. Već je prije navedeno, da su Batavi služili samo sjeverno od Alpa. Jordan spominje ugovor sklopljen između Konstantina Velikoga i Gota, po kojemu su ovi posljednji imali priskočiti carstvu u ratu s vojskom od 40.000 boraca.⁶⁶ Taj je ugovor ostao na snazi i poslije Konstantinove smrti, te je obnovljen pod Teodosijem i čak pod Justinijanom.⁶⁷

Jedna od klauzula, koja se razmjerno malo spominje, ali je ipak sačinjavala bitnost mnogih, ako ne svih ovih ugovora, bez sumnje je klauzula o mirovanju sa susjedima. Pleme, koje je stupilo na rimsko tlo, dosta je često tražilo tu utočište od premoćnih protivnika. Ali se znalo dogoditi, da se i pod okriljem carstva priseljeno pleme odmah ili s vremenom srelo sa svojim predašnjim neprijateljima. Poticalo za nastavljanje borbe bez sumnje je bilo tu, ali takva mogućnost nije uvijek bila u interesu samoga carstva. Ali se spriječiti to nije uvijek moglo. Cezar i Tacit pripovijedaju, da je bilo dovoljno u nekim slučajevima, da pojedinac ustane u zboru i pozove prisutne, neka krenu s njim u boj, a već je cijela vojska bila gotova za ratovanje.⁶⁸ Ove su na brzu ruku sastavljene skupine dobivale i često novi ratni naziv. Fustel de Coulanges misli dapače, da je tako nastalo i ime franačko.⁶⁹ Ove skupine, podređene jednom vodi, nisu se onda više smatrale vezanima ranijim ugovorima, koje su doseljena plemena bila sklopila s carstvom. Međutim, premda su time nastajali neredi, nisu početka Rimljani gledali krivim okom na ove svade.⁷⁰ Borbe između Gota, Burgunda, Vandala, Alamana, Gepida dešavale su se dosta često. I Grgur od Toursa nalazio je, da je ovo stanje vječnog svađanja prirodno stanje.⁷¹

No, ako su Rimljani mogli ravnodušno gledati na ove pojave u vrijeme velike seobe; ako je Aetije prije bitke protiv Atila mogao misliti, da mu je najzgodnije tjerati jedne protiv drugih Visigote, Burgunde i Hune;⁷² nije takva težnja mogla postojati u Bizantiji

⁶⁶ Jordanes, *De rebus Geticis* c. 21, § 112.

⁶⁷ Cod. Theodos. VII, 13, 16. Haenel, *Valentinijanove novele* tit. IX, str. 159.

⁶⁸ Caesar, *de b. g.* VI, 23; Tacitus, *Germania* 13/14.

⁶⁹ Fustel de Coulanges (59) str. 298.: les Alamans, les Francs, les Saxons.... ce sont des noms de guerre.

⁷⁰ Tacitus, *Germania* 33: *maneant gentibus odium suum*.

⁷¹ Greg. de Tours, *Historia Francorum* II, 2.

⁷² Fustel de Coulanges (59) str. 310.

VII. stoljeća, kada je Carigrad više puta stajao pred opasnošću, da bude napadnut sa sjevera i s juga. U takvim okolnostima bilo je čak u interesu carstva, da spriječi pojedine plemenske jedinice od međusobnoga ratovanja, koje bi moglo uroditi posljedicom, da samo carstvo bude izloženo novim opasnostima.

Podaci, kojima raspolazemo, ne dopuštaju doduše posve pouzdano prosuđivanje događaja. Ali postoji velika vjerojatnost, da je ratovanje Hrvata s Langobardima i s Avarima u jednom stanovitom trenutku izložilo Bizantiju dosta teškoj opasnosti. To je bilo oko god. 663., kada je između Langobarda i Avara sklopljen savez. Saveznici su, dalo bi se suditi po Fredegaru, navalili na furlanskoga grofa Lupusa. Pod utiskom izvoštene pobjede Langobardi su napali bizantijsku Italiju. Konstant III., koji je krenuo protiv njih, bio je potučen i ubijen malo potom u Palermu. Bizantijski neuspjeh u Italiji osokolio je Avare i Slavene. A s juga su dolazili Arapi. Teofan⁷³ pripovijeda, kako je odjednom ta opasnost uklonjena i nastalo na svim stranama miroljubivo raspoloženje. U logici samih događaja bilo je, da se ubuduće onemogućiti naprasno izbijanje pograničnog rata. S jedne je strane Bizantija imala važne razloge od Hrvata tražiti najjače moralno jamstvo, da ni u kojem slučaju ne će ratovati sami na svoju ruku. A s druge strane, ako su Hrvati doista jedva spaseni od Avara i Langobarda energičnom bizantijskom intervencijom, bilo je i u njihovu interesu, da zapamte ugovor, koji je otklonio od njih tu opasnost.⁷⁴

Sva je prilika dakle, da su se odnosi Hrvata prema Bizantiji ravnali po istim načelima, koja su odlučivala o sadržini ugovora između Rima i Germana. Samo u jednom pogledu moglo je biti neke na oko neznatne, ali po važnosti nedavnog iskustva dosta ozbiljne razlike. Dok je naime u ugovorima s Germanima svakako morala biti klauzula bezuslovnog mirovanja sa susjedima i s drugim plemenima, koja se bijahu povjerila rimskoj zaštiti, vrlo je vjerojatno, da se u ugovoru između Bizantije i Hrvata najveća važnost polagala u njihovo miroljubivo držanje, tako da su sami Hrvati baš tu obavezu smatrali ili bar morali smatrati najprečom.

No, kad jednom znamo, da je dužnost mirovanja sa susjedima činila bitnost ugovora između Rima i doseljenih Germana i

⁷³ Dölger (3) I, 28—29, br. 239, 240, 241 i 243 i sva tu navedena literatura.

⁷⁴ Bury (13) str. 557. misli, da tvrdnja Konstantina Porfirogenita o hrvatskoj miroljubivosti »reproduce Croatian tradition«.

da je ta ista dužnost činila i bitnost odnosa između Hrvata i istočnog carstva, nismo više daleko od zamisli, da su, isto kao Germani, i Hrvati došli u svoju novu postojbinu, točno kako to opisuje Konstantin Porfirogenit, na osnovu formalnog ugovora sklopljenog u vrijeme cara Heraklija i potvrđenog u vrijeme Heraklijevih nasljednika, među kojim možemo odvojiti careve Konstantina IV. i Justinijana, potonjega »Rinotmeta«.

Ali podaci o pravnim prilikama, koje su Hrvati našli u rimskoj Dalmaciji, i o izmjenama, koje su u tim prilikama nastale poslije njihova dolaska, nisu tako obilni, da bismo iz njih mogli izgraditi cjelokupnu sliku. Teškoća nije samo u oskudici tih podataka, nego i u okolnosti, da nismo uvijek kadri odrediti potpuni značaj pojedinoj pojavi, koja se javlja u preosamljenom obliku. Zato ne će biti bez koristi, da svrnemo svoju pažnju na socijalne i pravne promjene, koje su nastale u drugim krajevima, gdje su vladali Germani. Tu ćemo odmah naći razlike između stanja u Galiji i Hispaniji s jedne strane i langobardske Italije s druge. Jer, dok su Visigoti, Burgundi i Franci zauzeli Galiju, odnosno Hispaniju, na osnovu ugovora s Rimom, ušli su Langobardi u Italiju kao osvajači, koji nisu bili vezani ugovorom, nego su imali dosta neograničenu slobodu izmjenjivanja nadenih prilika. Dok kod ovih posljednjih ne ćemo tako lako naći tragove pravnog kontinuiteta, nalaze se ti tragovi u dosta obilnoj mjeri kod Franaka. Njihov je odnos prema carstvu dobio naime još dublji značaj poslije Klodvigova krštenja s pristankom i čak s inicijativom samih Romana, kojim je franačka vlast pružala više neposredne sigurnosti negoli rimska. Pod tim pretpostavkama bez sumnje su se lakše očuvale rimske ustanove. A to se očuvanje može to lakše utvrditi, što je franačka prošlost svestrano i duboko proučena i izvrsno dokumentirana. Stoga možemo upravo od nje očekivati dosta poticala za razumijevanje promjena, koje su svakako nastale u rimskoj Dalmaciji poslije dolaska Hrvata.

5. Pravne posljedice osnivanja germanskih država

Već se iz predašnjeg izlaganja vidi, da su Germani najprije došli na rimsko zemljište kao bjegunci i umolnici. Zatim su primljeni u položaj poluslobodnih »leta«, koji su imali braniti državnu granicu. Tek poslije duže evolucije dospjeli su do položaja državne organizacije, koja je u suštini bila nastavak uređenja, što su ga

Germani našli na rimskom zemljištu. Socijalno stanje srednjega vijeka, prema tome, samo je nastavak pravnog uređenja kasnijeg rimskog carstva. S ovim mišljenjem Fustel de Coulanges digao je cijelu uzbunu klasicista, koji zastupaju mišljenje, da političke promjene iz vremena seobe naroda znače kulturni i, dosljedno tome, pravni prekid. Ali se isti Fustel de Coulanges još teže zamjerio predstavnicima sociološke škole, koji su bez obzira na vrela tražili desno i lijevo dokaze za hipotezu, da se individualna svojina tek razmjerno kasno razvila iz ustanove kolektivnog vlasništva. Sudeći po toj ideologiji, čine početak društvene organizacije seoske zajednice različitog tipa, a tek se kasnije iz te kolektivne svojine razvila lična. Da je kolektivna svojina ranijega postanka, za to su predstavnici sociološke škole nalazili dokaz u činjenici, da se seoske zajednice mogu konstatirati u među sobom teritorijalno posve nezanim područjima. Tako je, po njihovu mišljenju, apsolutno nemoguće naći veze između ustanove njemačke »Markgenossenschaft« i ustanove ruskog »mira« i naše seoske zadruge. Doduše je već Georg Waitz ustao protiv toga, da se iz kasnijega stanja izvode zaključci na ranije prilike⁷⁵

S vremenom je zamisao ranijega zajedničkog gospodarenja zahvatila najraznovrsnije krugove. Tako vidi Otto Gierke u germanskoj župnoj zajednici (Gaugenossenschaft) nosioca svih prava.⁷⁶ Viollet se opet, povodeći se za Maineom i Morganom, istakao tvrdnjom, da se svagdje na svijetu uspon od divljaka do kulturnog čovjeka razvio po istim pravilima.⁷⁷ Ovaj način generaliziranja socijalnih pojava zastupao je protiv Fustela de Coulanges Glasson sa svojom studijom »Les Germains connaissaient-ils la propriété des terres,« Time je sociološka škola otvoreno istakla svoju težnju, da ne obazirući se na strogo ispitivanje vrela dokaže, uza sav energični prosvjed Maksa Webera,⁷⁸ da ranije društvo uopće nije znalo za ličnu, nego samo za kolektivnu svojinu.⁷⁹

⁷⁵ Georg Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Kiel 1844, uvod.

⁷⁶ Otto Gierke, »Genossenschaftsrecht«, Berlin 1868, i »Das Wesen der menschlichen Verbände«, Berlin 1902.

⁷⁷ P. Viollet, *Caractere collectif des premières propriétés immobilières* (Bibliothèque de l'école des chartes vol. XXXIII) i *Histoire du droit civil français*, Paris 1905, treće izdanje. Sumner Maine, *The ancient law*, Oxford 1861 — Morgen, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Washington 1869.

⁷⁸ U Conrad »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« sv. LXXXIII., str. 451. i d.

⁷⁹ Najširi pregled literature o ranijim seoskim organizacijama daje Pavle Vinogradoff u »Outlines of historical jurisprudence« (Tribal Law) str. 385. i d.

Ovo doktrinarno tumačenje pravne prošlosti izazvalo je razumljivo protivljenje, i, dosljedno tome, noviji su pisci išli za tim, da pravnu prošlost prikazuju u što vjernijoj suglasnosti sa sačuvanim vrelima. Pitanje, koje je u vezi s time zaokupilo medievaliste, može se formulirati ovako: što su zapravo Germani (i dosljedno tome Hrvati, odnosno Srbi) našli i prihvatili od rimskih pravnih ustanova i što su od ovih ustanova ili naprosto ukinuli ili preinačili?⁸⁰

No pogrešno bi bilo, da pitanje pravnog kontinuiteta uzročno povežemo s pitanjem, je li dotična germanska skupina došla na rimsko tlo u sporazumu s vrhovnom vlašću ili je silom oduzela dio područja rimskog carstva. Jer i kod Langobarda, koji su golim mačem zaposjednuli sjevernu i dio srednje i južne Italije, nalazimo u Rotharijevu ediktu (643) i u zakonodavstvu Grimovalda (668), Liutpranda (713—733), Rathisa (744—746) i Aistulfa (755) jasnih

(Oxford univ. press, Humphrey Milford 1920). Ovdje dolaze u pitanje: K. Hildebrand, *Recht u. Sitte auf den primitiven wirtschaftl. Kulturstufen* (1907); Frazer, *Folk-lore in the Old Testament* I, 452 i d.; Sumner Maine, *Village communities in the east and west*, London 1871; F. Seebohm, *The English Village Community*, London 1883, i *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law*, London 1902, odnosno *The Tribal System in Wales*, London 1904, gdje su navedeni zakoni o porodičnim zajedničkim dobrima u zemljama, u kojima su se najduže održali rimski graničari. Ovi su zakoni posebno izašli u zbirkama »Ancient Laws of Wales«, »Gwentian Code« i »Leges Walliae«. Tacitova izreka o podjeli zemlje kod Germana (*agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignitatem partiuntur... arva per annos mutant, et superest ager*) dala je osobito bogato polje za razmatranje Hansenu (*Agrarhistorische Abhandlungen* I, str. 125 i d.). — Čak i edikt franačkoga kralja Hilperika od god. 571., gdje se govori o pravima susjeda i pripadnika iste seoske zajednice i o nasljedstvu na seoskim dobrima, tumačen je kao dokaz za to, da se ranije vrijeme znalo samo za kolektivnu svojinu. Ali sva ta istraživanja ne mijenjaju na činjenici, da se za ruski »mir« zna tek u XIII. stoljeću, to jest nakon recepcije bizantijskih zakona, dok se ustanove kao »Markgenossenschaft« i »Gehörschaften« mogu utvrditi istom o izmaku srednjega vijeka. Isto je utvrdio sam P. Vinogradoff za »folcland« (*Englisch Historic Review* VIII, 1893) u Engleskoj i Alph. Dopsch za zadruge kod alpskih Slavena (*Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-Slaven*, Weimar 1909).

⁸⁰ Ferd. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, Paris 1927. — Louis Halphen, *Les Barbares*, Paris 1930. — G. Kämml, *Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich*, Wien 1905. — Ed. Zenker, *Habent die Römercite in Niederösterreich die Völkerwanderung überdauert?* (*Monatsblätter des Vereins für niederösterreichische Landeskunde*, 1916). — A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, 2 sveske, 1887—1890. — Egger, *Früchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, *Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institutes* 1916. — H. Brunner, *Handbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, prvi i drugi dio prve sveske. A. Dopsch (54) I, str. 130. i d. L. Schmid, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* (*Quellen und Forschungen zur alten Geschichte von W. Sieglin*, sveske 7, 10, 12, 22, 24, 27, 29 i 30).

rimskopravnih asonancija,⁸¹ tako da je Savigny mislio, da može tumačiti oživljavanje gradskih municipalnih ustanova u Lombardiji XII. i XIII. stoljeća utjecajem nikad presahlog rimskog vrela.⁸² Ali je današnje stanje nauke isto tako protivno tome stajalištu kao i stajalištu Karla Hegela, koji u toj pojavi vidi sasvim samovoljno ponikli postanak novih životnih oblika.⁸³

No u tome nije jezgra ovoga pitanja. Da su Langobardi naknadno u svojem zakonodavstvu primili na državnim saborima svojih arimana i neke odredbe iz Eurihova zakonika i čak iz Justinijanova Corpus iuris civilis, nije za nas od odlučnog značenja. Nije od odlučnog značenja ni to, jesu li se kod njih održale, usprkos protivnom utjecaju, neke rimskopravne ustanove. Od značnja je naprotiv, da su te rimskopravne ustanove dobrovoljno prihvaćene i dalje razvijene slobodnom odlukom samih došljaka. Odnosno, za naše uže pitanje je odlučno, može li se takvo prihvaćanje i dalje razvijanje rimskopravnih ustanova utvrditi kod Hrvata prilikom i nakon njihova dolaska u rimsku Dalmaciju.

Što se Germana tiče, koji su se naselili na rimskom zemljištu u sporazumu, odnosno na osnovu izričnog poziva rimske vrhovne vlasti, dolaze ovdje u obzir Visigoti, Burgundi i Franci.

Visigoti nisu toliko od interesa zbog toga, što su samo prolazno pod Alarihom vladali Dalmacijom. Njihova je važnost u tome, što su na osnovu poziva dobivena iz Rima protjerali iz Hispanije Vandale i Alane pod sličnim pretpostavkama, pod kojim su, kako tvrdi Konstantin Porfirogenit, Hrvati protjerali iz Dalmacije Avare i sebi pokorili Slavene. Poslije osvojenja Hispanije Visigoti su oduzeli Rimljanima, protivno ustupanom im pravu, ne jednu, nego dvije trećine svih zemalja. Podjela je izvršena na zemljama i na robovima. Pored oranica u privatnoj svojini postojali su pašnjaci i lugovi u zajedničkom uživanju Romana i Visigota. Krčenje ovih

⁸¹ Dr. Richard Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Leipzig 1894, str. 235.: Die Aufzeichnung des (langobardisch), Volksrechtes ist allmählich, im Wege königlicher Gesetzgebung unter Mitwirkung der Stämmverwaltung, vor sich gegangen. I opet u bilješki: Vor Rothari hatten die Langobarden noch kein geschriebenes Recht. Sein Edikt zeigt Spuren einer freien Benutzung des Ediktes Eurichs und vereinzelt auch des Corpus iuris.

⁸² Friedr. Karl von Savigny, Geschichte des römischen Rechtes während des Mittelalters, uvod.

⁸³ Dr. Carl Hegel, Geschichte der Städteverfassung von Italien, Leipzig 1847, Band I, str. 335. i d.

zajednica vršilo se primjenom rimskih zakona.⁸⁴ Visigoti su dakle naprosto ušli u pravno stanje, koje je postojalo prije njihove seobe. To je stim značajnije, jer su Vandali bili ranije ušli u Hispaniju kao osvajači, koji se nisu smatrali vezanim na rimske ustanove. Za dio zemlje, koji je imao pripadati Visigotima, vrijedile su odredbe, koje su bile prije u kreposti za određivanje veličine rimske »sors«. Kralj se smatrao i nastupao je zaista kao mandatar i predstavnik odsutnoga rimskoga cara i nosio je obično i rimski dvorski naslov, koji je odgovarao tome svojstvu. Dosljedno tome je visigotski vladar kao predstavnik rimske izvršne vlasti raspolagao i rimskom državnom imovinom, koja se sastojala ne samo od službenih zgrada, nego i od državne zemlje. Tu je zemlju sada kralj podjeljivao svojim vjernicima, koji su vršili u njegovo ime javne službe. Istodobno je visigotski kralj pomoću svojih službenika utjerivao točno one iste poreze, koje su prije dolaska Visigota utjerivali rimski državni organi. Uporedo s porezima išli su u državnu blagajnu i prihodi od carina i od prijevoznina.

Kada je bilo ratno vrijeme, smatrao se visigotski kralj dužnim pomagati Rimljanima oružanom silom. Kroz mirno i kroz ratno doba bdio je, da budu točno izvršeni rimski pravni propisi. Da je u tom pravcu poslije obraćenja Visigota s arijanske u rimsku vjeru crkva vršila kao nosilac rimskopravnih ustanova odlučnu ulogu, vidi se po velikom broju crkvenih sabora, u kojima su se izdavali propisi i za svjetovne stvari. Doduše nisu uvijek odnosi Visigota prema carstvu bili jednaki, ali su se izvjesna kolebanja mogla tumačiti nasilnim promjenama na rimskom prijestolju. Kada je oko polovine VI. stoljeća Justinijanova politika postigla potpuni uspjeh u Italiji i u sjevernoj Africi, i kada su se rimske vojske počele nakon dugog vremena opet javljati južno od Gibraltarskih vrata i na obali od Barcelone do Valencije, nastalo je čak tjesnije pristajanje Visigota uza carstvo. Leovigild je dopustio, što je ranije bilo zabranjeno, vjenčanja između Visigota i Romana. Samo se u jednom pitanju odustalo od ranijih rimskih propisa: na državnim dobrima mogle su i kćeri naslijediti oca, koji je primio dotično nepokretno imanje kao dotaciju i nagradu za vršenje javne službe.⁸⁵

⁸⁴ Fustel de Coulanges (59) II, str. 434. i d. — Zeumer, *Geschichte der westgotischen Gesetzgebung*, *Neuer Archiv* Bd. 23, 24 i 26. — *Lex Visigothorum* X, 1, 9 (de silvis inter Gothum et Romanum indivisis relictis). — A. Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen der West- und Ost-Germanen* I, 531 i d.

⁸⁵ *Lex Visigothorum*. X, 1.

Isto ono, što je navedeno za Visigote, vrijedi uz nebitne promjene za Burgunde. Potisnuti od Huna iz srednjeg Porajnja oko god. 436., krenuli su Burgundi u Savoju i zatim u krajeve zapadno od planina Jure prema Lyonu i Dijonu. Raniji pisci dapače su nalazili, da postoji neko krvno srodstvo između Rimljana i Burgunda.⁸⁶ Svakako su Burgundi između rimskih saveznika bili, moglo bi se reći, najvjerniji. Njihov kralj Gundiok je zato odlikovan naslovom »magister militum«. Kada je nestalo zapadnih careva, tražio je kralj Sigismund veze s istočnim carem Anastasijem. Je li on, je li već njegov otac Gundobad nosio naslov rimskog patricija, nije ovdje od važnosti.⁸⁷ Kao »hospites« svakako su Burgundi dobili $\frac{2}{3}$ od zemlje, polovinu od kuća, voćnjaka, šuma i pašnjaka i $\frac{1}{3}$ od svih robova. Ova se podjela pokazala time nezgodnom, što je urodila posljedicom, da je nastala velika potražnja radne snage, a to je opet značilo poboljšanje položaja podređenog svijeta i skopčan s time neki veći obzir Burgunda prema svojim slugama. »Lex Burgundionum«, plemensko pravo Burgunda, pokazuje isto kao i narodno pravo Visigota oslanjanje na rimske ustanove. Tako su, po čisto rimskom, odnosno prednjoazijskom uzoru, pojedina sela imala svoje zajedničke šume i svoje općinske livade otvorene upotrebi svih mještana. U zajedničkoj, općinskoj šumi (silva communis) svaki je mještatin imao pravo sječe po razmjeru njegova nepokretnog, neposrednog posjeda, onako, kako je to bilo predviđeno rimskim komunalnim uredbama. Isto kao visigotski vladari, raspolažao je i burgundski kralj državnom imovinom, koja je kao takova bila, kako će se jasno vidjeti kod Franaka, izuzeta iz poreznih spiskova. Državne je zemlje kralj poklanjao, po svoj prilici s pristankom sabora, svojim slugama, ali nije utvrđeno, da li su posjednici ovih vojničkih dobara imali dužnost, da poklonjenu im zemlju ostave samo svojim muškim potomcima.⁸⁸

Zbog toga, što su pojedinosti iz postanka franačke države mnogo podrobnije ispitane, za nas je važnije zakonodavstvo salijskih i ripuarskih Franaka. Znatan je »pactus legis Salicae«, koji nam nije sačuvan u originalu, nego u nekoliko rukopisa, između kojih

⁸⁶ Ammianus Marcellinus XXVIII, 5, 11: iam inde a temporibus priscis subolem se esse Romanum Burgundi sciunt.

⁸⁷ Du Cange kod riječi »patricius«.

⁸⁸ Lex Burgundionum tit. 38/5, 85, 79, 38/7, 51/2. Ograničenja prodaje sadržana su u tit. 84/1 i 87. Za staleške razlike znaju tit. 101, 26/2, 38/5. Imanje, koje su Burgundi dobivali kao »hospites«, bilo je *neotudivo*.

se danas nakon dugih prepiraka daje prvenstvo pariskom, jer u njemu nema još dodataka i izmjena, koje su nastale poslije obratovanja Franaka u kršćanstvo.⁸⁹ Da je naziv ripuarskih Franaka rimskog podrijetla i da potječe iz geografskog položaja te plemenske zajednice, može se prosuditi iz samoga imena, koje znači Franke u blizini riječke obale. Ali se i za salijske Franke vidi po izreci Amijana Marcelina,⁹⁰ da je njihovo ime nastalo tek u doticaju s Rimljanima, premda nisu ljudi na čistu, što zapravo znači ime Salijevaca. Ali pomisao nije posve nemoguća, da potječe od riječi »Salii«, Marsovi sljedbenici, koja bi odgovarala svakako njihovu položaju pograničnih stražara. I način, kojim je franački narodni sudac thungin zakazivao narodni zbor za javno suđenje time, što bi na izvanjskoj strani šatora, poviše ulaza, postavio štit, znamenje ratnog božanstva, kao da opravdava mišljenje, da salijsko ime doista potječe od vojničkog karaktera franačkih naseobina.⁹¹ K tomu dolazi mnoštvo lokalnih imena na »sal« i »sel« duž cijele rimske granice prema Germaniji. Tako ima u današnjoj Belgiji imena kao Bruxelles, Texel, Yssel, i t. d. U Porajnju pak ima dosta često imena na »sal«, kao na primjer Saalburg, gotovo uvijek za mjesta, za koja je dokazano, da je tu bilo rimskih utvrda.⁹² Ako je mišljenje opravdano, da ime Salija znači ljude posvećene vojničkom pozivu, onda bi se moglo misliti, da i »pactus legis Salicae« ne znači drugo nego ugovor o primjeni zakona, koji je vrijedio za rimske krajišnike, to jest za doseljenike vezane na zemlju, koji su imali braniti granicu. Dosljedno tome je razumljivo, da je salijski zakon zabranjivao prijelaz nepokretnine na žensku lozu.⁹³

Društveni položaj Franaka još je u IV. i V. stoljeću bio dosta skroman, ako hoćemo vjerovati ne samo Amijanu Marcelinu, nego

⁸⁹ Između mnogobrojnih izdanja zakona salijskih Franaka vrijedi bilježiti: Pardessus, *Loi salique*, Paris 1844; Georg Waitz, *Das alte Recht der salischen Franken*, Kiel 1846. Najnovije, ali ne definitivno, izdanje salijskog zakona izašlo je u zbirci »Germanenrechte« izdanoj od Akademije za njemačko pravo u Weimaru (*Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe Rechtsgeschichte*): Karl August Eckhardt, *Die Gesetze des Merowingerreiches, 481—714*, Weimar 1935. Bruno Krusch je naime najavio još dalje izdanje.

⁹⁰ Ammianus Marcellinus XVII, 8, 3: Francos, eos videlicet quos consuetudo Salios appellat, ausos olim in Romano solo apud Toxiandriam locum habitacula sibi figere praelicenter.

⁹¹ Čl. 44: thunginus... mallum indicat, et in ipso mallo scutum habere debet.

⁹² Vincent Aug., *Les noms des lieux de la Belgique*, Bruxelles 1927, str. 116.

⁹³ Čl. 59: De terra vero Salica nulla in muliere hereditas non pertinebit.

i Zosimu i osobito Eumenovu hvalospjevu caru Konstanciju.⁹⁴ *Notitia dignitatum* zna za Salijevece u Hispaniji i u Carigradu.⁹⁵ U vezi s time nije valjda bez značenja, da je franački vladar Mero-
baud bio god. 377. u isto vrijeme rimski »comes domesticus«, to jest zapovjednik carske tjelesne straže.⁹⁶ Franački običaj, da se na položaj kralja stavlja samo čovjek, koji je stekao rimsko odlikovanje, išao je dotle, da je poslije svrgnuća Hilderiha stao Francima vladati za neko vrijeme Rimljanin Egidijs, koji je bio magister militum. Odmah poslije Egidija preuzeo je vlast nad Francima Klodvig.

Posebno je pitanje, koje je dugo zaokupljalo historike, dolazi li u salijskom zakonu do izraza kasnija ili pak ranija podjela zemlje. R. Sohm je mislio, da je doznaka salijskih zemalja izvršena prije Klodviga, i da je salijski zakon zabilježio ranije pravno stanje.⁹⁷ Svakako ne smijemo pustiti s vida, da se slične odredbe o zemljama doznačenim Visigotima u njihovu svojstvu pridošlica ili »hospites«, nalaze u dotičnom zakoniku i osobito u odredbama kralja Euriha. Za te odredbe misle H. Brunner i R. Schröder, da su prenesene iz visigotskog u salijski zakon.⁹⁸

R. Schröder pak tumačio je salijski zakon na poseban način. Polazeći sa stajališta, da su Franci naprosto protjerali sve Rimljane iz Porajnja, zaključio je Schröder, da je sva osvojena zemlja postala osvojenjem kraljeva svojina, i da je kralj tom svojom svojinom raspolagao po svojem nahodjenju u prilog svojih ratnih drugova i pristalica.⁹⁹ Danas je Schröderova hipoteza napuštena: Otto Gierke zastupa mišljenje, kojemu se priklonio znatan dio stručnjaka, da je negdašnja franačka seoska zajednica s pograničnim pravima i pravima susjeda pa i s odredbama protiv doseljenika i sa solidarnim jamčenjem seljana prema državnim vlastima nastala tek razmjerno kasnije, jer se za nju zna istom od vladavine kralja Hilperiha (561—584). Gierke misli, da su Franci prije Hilperiha živjeli svak za sebe na svojim privatnim dobrima.¹⁰⁰

⁹⁴ Eumenes Panegyricus 9 i 21. Fustel de Coulanges (59) 466—467.

⁹⁵ *Notitia dignitatum*, izd. Seeck, str. 135.

⁹⁶ Ammianus Marcellinus XXXI, 10, 6.

⁹⁷ R. Sohm, *Die fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung*, str. 93.

⁹⁸ H. Brunner, *Deutsche Rechtsgesch.* I, 300. R. Schröder (81) str. 97, bilj. 4.

⁹⁹ R. Schröder (81) str. 267. i d.

¹⁰⁰ Otto Gierke, *Deutsches Genossenschaftsrecht* I, str. 65.

Za pitanje pravnog kontinuiteta između rimskog i franačkog vremena je svakako važno, jesu li pod franačkom državom ostali u kreposti propisi o porezovanju, koji su svakako bili na snazi u rimsko doba.¹⁰¹ Stvar ima za nas svoju važnost, jer su mnogi tehnički izrazi o porezima zajednički rimskoj Galiji i Dalmaciji.

U pogledu neizravnih poreza, carina, ostala je u kreposti u franačkoj državi pristanišna daća, koja se latinski zvala *portorium*, ali za koju se već bijaše udomio, isto kao kod nas u Primorju, grčki izraz »telonion« ili »teloneum«. Ta je pristanišna daća iznosila četrdeseti dio vrijednosti uvezene robe, isto onoliko, koliko se za nju davalo, barem u kasnije vrijeme, u dalmatinskim gradovima. A isto kao u dalmatinskim gradovima, bio je *telonium* i u Franačkoj predmet zakupnine. Carinarnica nije pak bilo samo u primorskim pristaništima, nego i duž suhozemnih granica stare Galije. Tako su stajale pod carinarskim stražarenjem ceste, koje su vodile preko Pireneja, preko Jure i preko Alpa. I duž rajnske obale bile su carinarnice na svim važnijim pristaništima, koja su bila okrenuta prema susjednoj Britaniji.

Sve ove carine, koje se spominju u kasnorimskim zakonima,¹⁰² bile su još uvijek u kreposti u VI. stoljeću. Crkveni sabor u Maconu, god. 581., zabranio je, da se zakup pristanišnih daća povjeri Židovima.¹⁰³ Iste su carine postojale i u vrijeme Klotara II., jer član 9. njegova edikta od 614. god. izrijeком spominje *teloneum*. Kada je kralj Dagobert, god. 629., ustanovio tržište kod opatije sv. Denisa, proglasio je, da polaznici toga tržišta imaju biti oslobođeni od svih carina.¹⁰⁴ Opatija sv. Denisa dobila je daljih carinskih povlastica god. 692. i 716. O *teloneumu* govore kapitulari Pipina i Karla Velikoga iz god. 755., odnosno 805.¹⁰⁵

Kada čitamo franačku povijest Grgura od Toursa, zapinje u oko lakoća, kojom se u ono vrijeme polazilo na put, i brzina pojedinih putovanja. Ljudi su išli s jednog do drugog kraja Galije, čak iz Britanije u Rim i obratno ponajviše preko Galije. Tako su

¹⁰¹ Fustel de Coulanges (59) III, 242—287.

¹⁰² Cod. Theod. II, 28, 3. Cod. Iust. IV, 66 i 62. Digestae XIX, 2, 60, § 8: *vehiculum cum pontem traisiret*.

¹⁰³ Sirmond, *Concilia Galliae* I, 375. — Fustel de Coulanges (59) III, 242 i d.: *ne Iudaei telonarii esse permittantur*.

¹⁰⁴ Pardessus, *Diplomata* br. 258 i 291.

¹⁰⁵ Član 26 kapitularija god. 755: *de teloneis sic ordinamus*; član 13 kapitularija god. 805: *de teloneis placet nobis ut antiqua telonea a negotiatoribus exigantur*.

poznate veze između pape i britanskih biskupa baš oko polovine VII. stoljeća. Fredegarovo pripovijedanje Samovih zgoda i nezgoda pokazuje, da se nije samo sigurno putovalo u Galiji, nego i po Germaniji, bar po onim krajevima, kojima su ranije vladali Rimljani.¹⁰⁶ Samo je išao u društvu s trgovcima preko Njemačke u krajeve, kojima su vladali Slaveni. To znači svakako, da je ta trgovina u normalnim prilikama bila od koristi, i da je imovinsko stanje krajeva, kamo je Samo išao, dozvoljavalo sklapanje probitačnih ugovora. Dakako, Samo nije nikada sam išao na put, nego uvijek u dosta brojnom društvu. Zato ga Fustel de Coulanges, na osnovu Fredegarovih navoda, upoređuje s organizatorima engleskog društva za Indiju.¹⁰⁷

Uz carine, koje se, kako je navedeno, spominju i u našim primorskim krajevima, postojala je pod Rimom druga dužnost, koja također igra znatnu ulogu u našem sredovječnom društvu, rimska »hospitalitas«, koja se kod nas zvala »descensus«. Već je naime pod carstvom postojao običaj, da ne samo car i njegova pratnja, nego i državni službenici građanskog i vojničkog poziva budu prilikom njihova prolaza pogošćeni od gradske općine, kroz koju su putovali. Odredbe o pogošćivanju preuzete su u različna sredovječna zakonodavstva, te se spominju u »Lex Burgundionum«, »Lex Ripuaria«, u kapitularu Karla Velikoga iz god. 805., u Markulfovoj formuli. Franačka su vrela dapače tako obilata, da dopuštaju zaključak na neprekidnost tih ustanova od rimskog do karolinškog vremena.

Dalje je pitanje, jesu li svi bez razlike morali podnositi ove terete i je li, naprotiv, bilo i oslobođenja. Ako gledamo, u Franačkoj, na narodnost zaduženih, nema sumnje, da su se porezi i davanja utjerivali bez razlike, je li pojedinac bio franačke ili rimske narodnosti. Ako je netko imao da bude oslobođen te dužnosti, mogao je to biti samo na osnovu kraljeve povlastice, a ta se povlastica izdavala, bez obzira na narodnost korisnika, Francima i Rimljanima, kako se to kralju svidalo.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Fredegarü Chronicon c. 48: Homo nomine Samo, natione Francus, de pago Seronago, plures secum negotiantes adscivit, exercendum negotios in Sclavos cognomine Winedos perrexit.

¹⁰⁷ Fustel de Coulanges (59) III, str. 258.

¹⁰⁸ Fustel de Coulanges (59) III, 268: ces contributions frappaient tous les sujets sans aucune distinction, sauf les immunités particulières et personnelles que le roi veut bien accorder.

Kao što se u ranijem srednjem vijeku očuvala ustanova rimskih carina i daća, tako su se očuvali i izravni porezi. Izrazi za porez isti su u rimsko i u franačko vrijeme. Tu dolaze u pitanje u prvom redu porezi na zemlju. Taj se porez zvao *tributum*. I pod franačkim kraljevima se *tributum* utjerivao na osnovu censusa, to jest popisa pokretne i nepokretne imovine. Iste odredbe kao u *Codex Theodosianus*¹⁰⁹ spominju se u historiji Franaka Grgura od Toursa. Tu su naime na nekoliko mjesta navedeni *tributum publicum*, *functio tributaria*, *census publicus*.¹¹⁰ Kada naime franački kraljevi preuzeše upravu Galiје, nalazili su kod rimskih vlasti popise poreznika i njihove imovine. Ti su popisi bili sastavljeni u tri jednaka ispisa, od kojih se jedan sačuvao u uredu centralne uprave, dok se drugi nalazio u dotičnoj općini, a treći kod samoga provincijskog namjesnika.¹¹¹ Ali nema sumnje, radi imovinskih promjena, koje su nastupile iza političkih promjena, da ovi prvi popisi nisu dugo sačuvali svoju valjanost, tako da se moralo pristupiti njihovoj obnovi, sudeći po Avidijevu životopisu, oko god. 565.¹¹² Za Hilperiha tvrdi Grgur od Toursa, da je htio povisiti porez i da je stoga dao napraviti nove popise. Za nove se popise govori još u vrijeme Hildeberta i Klotara II. (614). Tehnički izraz za takve operacije još je uvijek rimski: *descriptio*, *census*, *tributum*. Ali je jedna stvar igrala prilikom tih operacija veliku ulogu: popisivači su naime pazili na to, da se u spisima svakako dalje spominje ime predašnjega posjednika. Od njegove ličnosti, a ne od viste zemlje ili od njezina prihoda, zavisilo je, koliki je trebalo da bude porez. Kao što je carstvo tražilo od pojedine provincije točno određenu globalnu svotu, koja se imala odmjeriti po pojedinim općinama i utjerati od pojedinih slobodnih ili neslobodnih seljaka (kolona), kojih su se imena zapisivala u popisima, tako da su se po tome nazivali *adscripticii*, — isto se tako pod franačkim kraljevima vršila podjela poreza prema ranijem stanju, uzevši u obzir promjene, koje su kasnije bile nastale.¹¹³

¹⁰⁹ *Cod. Theod.* XI, 26, 2: *acceptae securitates et regestae in polypticiis*; XIII, 10, 8: *libri publici, censorum et peraequatorum officia*; XIII, 11: *de censuibus, peraequatoribus et inspectoribus*.

¹¹⁰ Grgur od Toursa VII, 23; VIII, 15; IX, 30.

¹¹¹ *Cod. Theod.* XIII, 10, 8: *in libris publicis et civitatum ac provinciarum encauteriis*.

¹¹² *Vita Avidii*, cap. 24: *accidit ut populis tributa vel census a regibus fuissent descripta*.

¹¹³ Fustel de Coul., *Recherches sur quelques problèmes* 75 i d.

Način, kako se utjerivao porez, bio je isti kao u rimsko doba. Posao utjerivanja bio je naime povjeren lokalnim organima, koji su se još uvijek zvali *exactores*, a franački je grof samo zato bio tu, da utjerani novac primi od poreznih organa.

Tako se u Franačkoj utjerivao i odmjerivao porez sve do polovine VII. stoljeća. O kasnijem utjerivanju nema u vrelima nikakva traga, nego se samo u pojedinim listinama govori o oslobođenju od izravnih poreza. Ipak dobivamo iz spisa kasnijega vremena dojam, kao da su ova porezna vrela malo po malo presahla.¹¹⁴

No kada jednom znamo, da su bar u ranije vrijeme bile u kreposti porezne ustanove kasnijega carstva, nastaje za nas dalje pitanje, da li su bili dužni plaćati taj porez svi pripadnici franačke države, odnosno da li je bilo razlike između onih, koji su svakako imali plaćati porez, i onih, koji su bili od njega oslobođeni. Prva bi pomisao išla na to, da su Rimljani plaćali porez, dok su Franci bili od njega oslobođeni. Ali stvari ne stoje tako. Sam Grgur od Toursa zna za kralja Hilperiha, da je naredio, neka se porez popiše po cijeloj kraljevini bez razlike, jesu li time pogođeni Rimljani ili Franci. Dapače se za neke oporezovane krajeve dobro znalo, da su gotovo isključivo nastanjeni od Franaka, a ipak je i tu odmjerjen porez na zemlju.¹¹⁵ Sam Grgur od Toursa navodi slučajeve prepiranja s poreznim organima, iz kojih se vidi, da ni sami Franci nisu za sebe tražili neke osobite povlastice. Ni u ediktu Klotara II. od god. 614. nema govora o tome, da bi Franci kao takovi uživali neke prednosti prema romanskom življu.¹¹⁶

Ipak je bilo slučajeva, kada bi Franci dizali cijelu uzbunu zato, što su morali platiti porez. Tako sam Grgur od Toursa opisuje, kako su Franci iz Austrasije ubili namjesnika Partenija zato, što im je propisao porez.¹¹⁷ Za kralja se Hilperiha pak pripovijeda, da je oporezovao neke Franke, koji su ranije bili oslobođeni od porezne dužnosti.¹¹⁸

¹¹⁴ Fustel de Coulanges (59) III, 275: il avait encore au moins une existence théorique et légale.

¹¹⁵ Grgur od Toursa, *Historia Francorum* V, 29: descriptiones in omni regno suo fieri iussit.

¹¹⁶ Ibid. IX, 30.

¹¹⁷ Ibid. III, 36.

¹¹⁸ Ibid. VII, 15: Multos de Francis qui, tempore Childeberti senioris, ingenui fuerant, publico tributo subegit.

Iz toga proizlazi, a to je važno ne samo za Franke, nego i za prosuđivanje prilika u rimskoj Dalmaciji, da oslobođenje od poreza nije bila povlastica pripadnika franačkog naroda kao neke vrste vladajuće kaste, nego da je oslobođenje od poreza bila povlastica državnih dobara, koja je nastala iz toga, što ta dobra uopće nisu nikada bila zabilježena u katastralnim spisima poradi toga, što su seljaci na njima bili oslobođeni od poreza, jer su vršili pograničnu vojničku službu. U Rimu je naime, kako već naprijed rekosmo, bilo razlike između zemalja zapisanih u censualnim popisima i onih zemalja, koje nisu bile tu uvrštene. Od samoga toga, što pojedina zemlja nije bila uvrštena u censualnim spisima, proizlazila je posljedica, da njezin vlasnik nije bio dužan za nju plaćati porez. Od poreza su bile oslobođene dakle one zemlje, na kojima su bili nastanjeni leti, vezani na zemaljskoj grudi. Salijski Franci bili su naseljeni u pograničnim krajevima kao leti. Salijske zemlje, poradi toga, bile su kao vojnička dobra, koja su pripadala državi, oslobođene od poreza i nisu ni uvrštene u katastralne spise. Franci su dakle bili oslobođeni od cenzusa i od tributa ne zato, što su bili pripadnici naroda, koji je vladao Galijom, nego zato, što njihova vojnička dobra nisu uopće bila uvrštena u katastralne spise.¹¹⁹

Sve ove konstatacije, koje je bila učinila još razmjerno stara francuska historiografija, dobiše još veće značenje preokretom, koji je u posljednje naše vrijeme nastao u prosuđivanju značenja salijskog zakona. Već je Georg Waitz bio naslutio, da salijski zakon ne znači drugo, nego kasniju formulaciju prava rimskih graničara. Bruno Krusch, koji je dugo vrijeme bez uspjeha pobijao stajalište R. Sohma o značenju rukopisa zakona ripuarskih Franaka, prodoro je potpuno sa svojim mišljenjem, koje je usvojeno, i ako još u nepotpunoj mjeri, od izdavača nove zbirke »Germanenrechte«.¹²⁰ Heinrich Brunner zastupao je mišljenje, da je salijski zakon nastao iz presuda franačkih narodnih sudaca.¹²¹ To je mišljenje sada posve

¹¹⁹ Fustel de Coulanges (59) III, 284—285: les terres du fisc impérial n' étaient pas inscrites sur les registres cadastraux et ne payaient pas d'impôt foncier.

¹²⁰ Bruno Krusch, Die Lex Salica: Textkritik, Entstehung und Münzsystem (Historische Vierteljahrschrift XXXI/3 vom 15. April 1938, str. 417. i d.): Die Wertung der Handschriften der L. R. ... ist auf sicheren Boden gestellt worden. Damit hat er die Sohmsche Ausgabe der L. R. preisgegeben.

¹²¹ H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I, 301.

napušteno.¹²² Ali, kako Krusch veoma zgodno primjećuje, ni u posljednjem izdanju salijskog zakona nije izdavač bio svijestan njegova čisto vojničkog karaktera. Taj dolazi do izraza iz pogrđnih riječi sadržanih u članu 30. (*de conviciis*), iz česte upotrebe kasnorimskog izraza »*contubernium*«, koji po Vegetiju znači najmanju četu.¹²³ I naslov »*centenarius*« nije specifično franački, nego odgovara rimskom naslovu »*centuriona*«. Značajno je svakako za prosuđivanje podrijetla salijskog zakona, da mu je naslov »*pactus*«, dakle ugovor, koji je sklopljen, kako se vidi iz uvoda, da se uklone svi uzroci međusobnih ili bolje međuplemenskih svada. Trebalo je naime ukloniti mogućnost, da se salijski Franci upuste u rat s drugim plemenskim zajednicama (*pro servandum pacis studium, quia ceteris gentibus iuxta se positis fortitudinis brachio prominebant*). Dakle i ovdje stoji baš na početku salijskog prava dužnost čuvanja mira i zakonskog poretka.

I to je od interesa, da su salijski Franci znali za porodičnu zajednicu, nalik na našu zadrugu. To se vidi iz tri odredbe. Dodatak k članu 13. glasi naime, da mora biti uklonjen iz porodične zajednice onaj njezin član, koji je imao odnos s kćerju sestre ili brata ili s rodicom, isto kao i sama ženska, s kojom je odnos imao, pa i djeca, koja su se iz toga odnosa rodila.¹²⁴ Dvije druge odredbe, članovi 46. i 60., tiču se slučaja, da se je neko odijelio od porodične zajednice, bez razlike, je li to učinjeno povodom smrti starješine ili kojim drugim povodom. U obadva slučaja je dotični imao ići pred suca ili *thungina* i označiti svoju odluku tako, da bi prelomio štap i time razbio svoju vezu s porodičnom zajednicom.¹²⁵ Dalje slučaj, koji vrijedi da ovdje bude zabilježen, slučaj je globljenja onoga, koji bi ošišao dječaka.¹²⁶ Šišanje dječaka naime ne samo kod Franaka, nego i kod nas je svečani čin, čije ćemo značenje pokušati kasnije pobliže tumačiti.

¹²² Bruno Krusch, »König Chlodwig als Gesetzgeber« i »Die Lex Salica: Textkritik, Entstehung und Münzwesen« u »Historische Vierteljahrschrift« sv. XXIX., str. 807. i d., odnosno XXXI., str. 417—437. U drugoj raspravi stoji na str. 417., odnosno 418.: »Sohms Ausgabe ist ebenso verunglückt wie sein grosses Werk... Brunner nahm fränkische Weistümer als Unterlage für L. S. Davon ist in der neuesten jurist. Literatur nicht mehr die Rede.

¹²³ Vegetius II, 8, 13.

¹²⁴ Član 13/9.: *Si quis sororis aut fratris filiam aut certe ulterius gradus consobrinae aut certe fratris uxorem aut avunculis sceleratis nuptiis sibi iuncxerit, hanc poenam subiaceat ut de tali consortio separentur.*

¹²⁵ Član 46. »*De acfathamire*« i član 60. »*De eum qui se de parentilla tellere vult*«.

¹²⁶ Član 24.: *Si quis vero puerum crinitum ingenuum tundere praesumpserit.*

Izlaganje o pravnim posljedicama dolaska Germana na rimsko zemljište, evo nam je donekle opširno. Ali ne bez koristi. Po njemu naime možemo izdvojiti načela rimske politike prema plemenskim skupinama, kojima je carstvo silom prilika moralo prepustiti dijelove državnog teritorija. U daljem će se razlaganju vidjeti, kako su se ta načela primjenjivala prema Hrvatima i kako su ovi reagirali na njih.

6. Pravno stanje rimske Dalmacije i posljedice dolaska Slavena

a) *Agrarni odnosi*

Za prosuđivanje tih odnosa vrijedi zaustaviti se na činjenici, da je Dalmacija bar od rimskog vremena znala za kmetovsku vezanost prema zemlji, i da je ta vezanost bila u kreposti kroz srednji vijek sve do vladavine Josipa II. Pitanje je sada, može li se utvrditi neprekidnost te vezanosti od rimskog vremena do XVIII. stoljeća.

Ako gledamo na tvrdnje Konstantina Porfirogenita i na ono, što izravno proizlazi iz Giustinijanijeva izvještaja i neizravno iz grbaljske predstavke protiv Kotorana, kao da je Dioklecijanova vladavina bila u tom pitanju od presudnog utjecaja. Dioklecijan je, naime, po svim ovim tvrdnjama, doselio Romane u Dalmaciju, oslobodivši ih od javnih dužnosti (angaria) i od plaćanja poreza. No za takvo određivanje Dioklecijanove uloge ne raspolazemo u poznatim nam vrelima nijednim pozitivnim podatkom. Mnogobrojni novi pisci, koji su ispitivali rimsku prošlost u našim krajevima, nisu uopće našli razloga, da se duže zaustave pri ovoj mogućnosti, premda ne može biti sumnje, da je Dioklecijan volio svoju užu domovinu i da je nesumnjivo tu svoju sklonost doveo do izraza u nekoliko navrata.¹²⁷ Da su pojedini rimski tribusi naselili dosta znatan broj svojih pripadnika u našim krajevima, utvrdio je već Grotefend.¹²⁸ Ali je vjerojatno, da je mnogo njih došlo u Dalmaciju dosta prije Dioklecijana, kako se najbolje vidi po razmjerno velikom

¹²⁷ Vidi literaturu navedenu na str. 72—157. »Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara« od Ferde Šišića.

¹²⁸ Dr. C. L. Grotefend, Imperium Romanum tributim descriptum, Hannover 1863, str. 165. i d. U obzir dolaze tribus Aemilia za Drač, Stobi, Doberes; tribus Camillia za Pulj u Istri; tribus Claudia za Virunum, Celeju, Aemonu (Ljubljano), Albonu u Istri i Nadin; tribus Cornelia za Solun; tribus Papiria za Petoviju i Ratiariju; tribus Pupinia za Tergeste (Trst); tribus Sergia za Carnuntum, Mursu, Drobotu, Jaderu, Issu i Nicopolis i, napokon, tribus Tromentina za Tomi, Trogir, Salono i Epidaurus.

broju kolonija, koje nose julijsko ili klaudijsko ime.¹²⁹ Do zanimljivih i dapače veoma značajnih pojedinosti došli su mnogobrojni naši i, počevši od Evansa, inostrani arheolozi.¹³⁰ Kratak pregled socijalnih promjena, koje su nastale poslije dolaska Rimljana, ne će stoga biti bez koristi.

Kada je Dioklecijan rimsku državu dijelio na četiri dijela, dosuđen je zapadni Ilirik Italiji. Italiji je još ranije bila dosuđena Istra. Istarske rimske naseobine sačinjavali su tako zvani »castellieri«, koji su se nastanili na ostacima kasnominojske kulture. Romanizacija je doduše počela rano, ali su se urođenici držali dosta uporno. Gradska zemljišta smatrala su se carskom imovinom. Doseljeni Rimljani bili su ponajviše otpušteni robovi. Manje su imali pristupa Grci i Istočnjaci, premda je na njih djelovala blizina raskošne Akvileje, koja nije samo bila centar za sjevernu Italiju i za ilirske krajeve, nego i izlazište velikih cesta, koje su vodile u Podunavlje. Svakako se prisutnosti znatnih trgovaca ima pripisati relativno brzi procvat istarskog maslinarstva i vinogradarstva. Ulje i vino bijahu naime dragocjeni predmeti za izvoz. Osim agrarnih proizvoda imala je Istra svoje ciglane i tvornice crepova. Istarska se vuna cijenila ne manje od vune iz Galije. Ali, sasvim tim, nije dugo Tergeste, današnji Trst, dobio rimsko gradsko uređenje, jamačno zbog pretežnosti stanovnika podrijetlom iz keltske Karnije. I trgovišta u unutrašnjosti, Nesactium i Piquentum, nisu imala rimskoga življa, nego pretežno ilirsko.¹³¹

Iliri su naime bili čistokrvniji u Istri negoli u Dalmaciji. Tu su se već prilikom svojega dolaska imali boriti protiv tračkih urođenika, koje su dobrim dijelom pokorili i prisilili, da im kmetuju na zemlji. U isto vrijeme, kada su Kelti navalili na Hispaniju i na Italiju, navalili su i na naše krajeve. Kao mješavina Kelta i Ilira spominju se Liburni, Dalmati, Japodi i Mezeji na sjeveru, Taulanti, Enheleji i Ardiyejci na jugu. Kada su Rimljani uvidjeli potrebu umiješati se u političke razmirice istočnog Jadrana, imali su Iliri tako isto dugu i slavnu povijest, kao što su je imali, prije rimskog dolaska u Hispaniju, Iberi.

¹²⁹ Još uvijek dobre i za našu stvar dovoljne podatke ima knjiga Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882.

¹³⁰ Najnoviji rezultati zabilježeni su u Bulićevu i Hoffillerovu Zborniku. Važno je djelo Nischerovo, *Die Römer im Gebiete des ehemaligen Oesterreich-Ungarn*, Wien 1923.

¹³¹ Rostovtzeff Michael Ivanovitsch, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Leipzig, Quelle & Meyer, 1929, sv. I., str. 190. i d.

Paralela između Ilira i Ibera može se voditi dosta daleko. Zajedničke su im naime bile veze, u doba kasnije bronce i ranijeg željeza, s Minojcima. Zajedničke im bjehu veze s Grcima helenskog srednjeg vijeka.

Je li ilirsko socijalno uređenje imalo sličnosti sa socijalnim uređenjem Ibera? Sudeći po općenitim pojavama, reklo bi se, da jest. Plemenske zajednice imale su u kasnijoj Dalmaciji, isto kao u Hispaniji, svoja središta oko nekog utvrđenog brežuljka. U unutrašnjosti bijaše, u Hispaniji i u Dalmaciji, pojas ekstenzivnog stočarstva, dok su se za ratarstvo u Dalmaciji dijelile među pripadnike pojedinih plemena svake osme godine. Kao kod Ibera postojale su plemenske zajednice pod jednim vladarom. Enheleji oko Apolonije, Taulantiji oko Epidamna, Ardijejci i Dalmati sačinjavali su plemenske federacije, ali ne države u pravom smislu riječi.¹³² Kao kod Ilira, bilo je podjele zemlje svake osme godine kod iberskih Vakeja (Vaccaci).¹³³ Kao što su Spartanci imali svoje Helote, tako su Ardijejci imali oko 300.000 tračkih kmetova, koji su im obrađivali zemlju.¹³⁴ O povezanosti ilirskih kmetova na zemlju svjedoči znamenita izjava Agatarhida iz Knida.¹³⁵ Ciceronov suvremenik, Marko Terencije Varon (116—27 pr. Kr.) pripovijeda u svome djelu »de re rustica«, da Iliri daju obrađivati zemlju bilo po svojim kmetovima, bilo i po slobodnim plaćenicima. Ističe se razlika — a to će biti veoma važno za prosuđivanje prilika — je li vrsta obrađivanja duga ili kratka trajanja. Kada su naime potrebni duži poslovi, kao sađenje vinograda ili čuvanje sijena za stoku, uposljuju se obično ljudi, koji se u Rimu zovu »obacerarii«, jer su izgubili radi prezaduženosti svoju slobodu. Takvih ljudi ima u Aziji, u Egiptu i u Iliriku.¹³⁶

¹³² Rostovcev (131) sv. I., str. 193. i tu navedena literatura: Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, London 1926. — Abramič, Führer durch das Staatsmuseum von San Donato in Zara, Zara 1912. — Patsch C., Dalmatien u. Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie sv. IV., stupac 2448. i d. — Filov, Die archeologische Nekropole von Trebeniste, 1927. — Strabon VII, 5, 5. — Stephanos Byzant. »Dalmion« u Pauly-Wissowa IV, 2448 — i XI. 1086.

¹³³ Rostovcev (131) sv. I., str. 193. — Diodor V, 34.

¹³⁴ Rostovcev (131) sv. I., str. 193. Theopomp kod Athenaios VI, 271 i X, 443 i d.

¹³⁵ Revillout, Étude sur l'histoire du Colonat chez les Romains, Revue Historique III, str. 366. citira Agatarhida iz Athenaeum Deipnosoph. V, 272, edit. Casaubon, Paris 1612.

¹³⁶ M. Terentius Varro, De re rustica I, 17, § 12: omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque, liberis aut cum ipsi colunt ut plerique pauperculi cum sua progenie aut mercenariis, cum conducticiis liberorum operis,

Sudeći po tome, nisu uveli kmetstvo u ilirske krajeve Rimljani, nego su ga tu našli.

I s Ilirima i s Keltilirima Rimljani su postupali isto onako kao s Iberima i s Keltiberima. Upravo kao što su protežirali grčke naseobine (Sagunt) protiv Feničana (Kartažana), isto su tako protežirali grčke doseljenike protiv stanovništva s kopna. A, kada je ilirska sila bila posve skršena u II. i u I. stoljeću prije Krista i pošto su Iliri prisiljeni, da se bave sve više vojništvom, počeli su se seliti u Dalmaciju rimski kolonisti kao trgovci i novčari.¹³⁷ Iliri, poznati otprije kao smioni gusari, služili su sada u rimskoj mornarici u Raveni, isto kao što su Egipćani služili u rimskoj mornarici u Misenu. Ilirski primorski gradovi tako su postepeno pretvoreni u rimske kolonije, nastanjene Italcima. Za prehranu doseljenika dosuđene su im dosta prostrane zemlje u neposrednoj gradskoj okolini. Gdje su te zemlje bile udaljenije od grada, podizali bi Rimljani na njima svoje »villae«, koje će kasnije — pitanje je, da li s istim značenjem kao kod Franaka — dobiti dosta često naziv »sela«. Patsch je dokazao na osnovu statistike,¹³⁸ da su Rimljani najprije uvozili iz Italije u Dalmaciju vino i ulje, ali da je kasnije, nakon što su ilirski rudnici privukli dosta rimskog svijeta, Dalmacija obrađena na vinovu lozu i maslinu i da je izvozila, osim vina i ulja, dosta drva za građu i za gorivo.

Osim gradova u primorju podignuta su u unutrašnjosti dva sabirališta za legije (Burnum i Delminium). Kasnije su građene i tvrđave. Vespasijan je prenio legije iz Dalmacije u Panoniju, ali su sabirališta još uvijek bila ista. Neke su legije čak, osobito oko Burnuma, raspolagale prostranim pašnjacima. Državne su vlasti oštro pazile na to, da u ilirskim krajevima, isto kao u Hispaniji,

res majores ut vindemiae ac foenificia administrant ilique quos *obaerarios* nostri vocitant et etiam nunc sunt in Asia et Aegypto et *Illyrico* complures. Savigny je (Ueber das römische Kolonat, Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1823) zastupao mišljenje, da u Varonovu tekstu nema stajati »obaerarii«, nego »opararii«. Ali je Segré (Studio sull' origine e sullo sviluppo storico del colonato romano u »Archivio giuridico XLII, str. 295/III) dokazivao, da obaerarii nisu rimska, nego ilirska ustanova. Vidi Dr. Heinrich Mayr, Das dalmatinische Kolonat, Wien 1911, str. 8.

¹³⁷ Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Berlin 1877. — M. Boileaux, Rome, les Grecs et les monarchies hellénistiques au III siècle av. J. Chr., Paris 1921. The Cambridge Ancient History VII-1928, str. 822. i d. donosi tu i bibliografiju. G. de Sanctis, Storia dei Romani IV-1923, str. 316. i d.

¹³⁸ C. Patsch, Die Herzegowina iz rasprave u Wiss. Mitteil. VIII-1902, osobito na str. 71. i 84.

budu točno određene granice između zemalja, koje su pripadale privatnicima, i zemalja, koje su se, budući svojina pojedinih legija, imale odvojiti od censusa kao vojnička dobra.¹³⁹

U II. stoljeću bila je romanizacija prodršla dosta duboko u unutrašnjost. Među domaćim ljudima, koji su se ili spremali za vojsku ili sačinjavali udruženja isluženih vojnika, stvorila se s vremenom neka vrsta aristokracije, koja je vodila glavnu riječ u unutrašnjim gradovima i pribježištima.¹⁴⁰ Isto kao Hispanija bijaše Dalmacija podijeljena na župe. Isto tako u Hispaniji prelaze u našim krajevima naselja iz visokih planinskih krajeva u nizine. Ove nove općinske zajednice (municipia) šire se na račun plemenskih zemljišta, koja padaju u dio doseljenicima. Urođenicima ostaje tako sve slabiji dio. U Trajanovo vrijeme, kada je carstvu pripojena Dakija, naseljene su cijele plemenske jedinice u planinske krajeve transilvanskih Alpa, koje su doskora došle na glas zbog svojega rudnog blaga. Težnja je sada carskih vlasti, da Ilire potisnu na vlastitoj grudi sve dublje u položaj podređenog sloja pučanstva. Kao »incolae« i »peregrini« budu prisiljeni, da se zadovoljavaju nižim službama i kmetuju rimskim došljacima. Tako je lokalna aristokracija ne samo imala veći društveni ugled, nego je stekla i dosta veliko bogatstvo. Težnja je bogatijeg sloja, da novac uloži u zemlju i dođe do novaca time, što vino i ulje izvozi ili prodaje za vojsku. Veze, koje domaća aristokracija ima sada u samom Rimu i u većim gradovima carstva, omogućuju joj, da se diže do viteškog položaja i čak do članstva u rimskom senatu.¹⁴¹

Težnja na stvaranje velikog posjeda dala se osjetiti svom težinom u rimskoj Dalmaciji polovinom IV. stoljeća. Početak su tome davali sami carevi, koji su, većinom domaći sinovi, po Dioklecijanovu primjeru gradili u blizini velikih centara svoje prostrane villae. Pored Dioklecijana ističu se sada u sve većem broju domaći veliki posjednici. Jaz između bogatog posjednika i siromašnog seljaka počeo se osjećati baš u vrijeme, kada su carstvu prijetile sve to veće opasnosti i kada je država više nego ikad bila upućena na dobrovoljnu požrtvovnost vojnika sa sela. Socijalna podvojenost

¹³⁹ Corpus inscript. latin. (CIL) III, 13250. Dessau, inscr. lat. selectae (ILS) 5969, upor. 2455, 5969, 5970. C. Patsch, Wiss. Mitt. 1904, str. 172. i d. — Rostovcev (131) I, str. 194. i d.

¹⁴⁰ Rostovcev (131) I, str. 194.: *Fluchtbürgen*.

¹⁴¹ C. Patsch u Wiss. Mitteil. IX - 1904, str. 174. i d. i XI - 1909, str. 155. — CIL XIII, 6358, 7507 i III, 8350.

grada i sela, velikih posjednika nastanjenih u gradovima i velike seljačke mase, imala je svoju kulturnu reperkusiju. Na selu se sve manje čuo latinski jezik. U vrijeme, kada je carstvo tik pred propašću, upotreba ilirskog u punom je zamahu.¹⁴²

Usred ove podvojenosti, koja je prijetila, da će biti od kobnih posljedica za carstvo, pada pokušaj Valentinijana I., da ublaži socijalnu napetost time, što je uveo položaj defensora plebis.¹⁴³

Nadležnost defensora bila je u tome, da uzima na zapisnik žalbe skromnijih ljudi (*tenuiorum*: Cod. Theod. I, 29, 2), da ih neke rješava i da druge, teže, predaje sudu. Takva je ustanova bila već ranije u Egiptu i zvala se *syndicus*.¹⁴⁴ E. Stein čak misli, da je svaki rimski grad imao svoga pučkog defensora. Ali je za Valentinijanov pothvat važno, da je defensorovu zadaću zamišljao znatno drugačije. Defensor nije imao braniti u ovom slučaju gradski puk, nego siromašne seljake. I nije ih imao braniti, kako E. Stein misli, protiv zloupotreba činovnika, nego izravno protiv »*potentes*«. A to nisu državni dostojanstvenici u visokom položaju, kako to misle Chénon i Seeck, nego podložnici senatske aristokracije i, dosljedno tome, velikog posjeda u ilirskim krajevima.¹⁴⁵

Težnja velikog posjeda išla je naime za tim, da podredi svojoj vlasti sve siromašnije seljake i kao njihov zastupnik preuzima sve njihove dužnosti prema državi tražeći od njih davanje ili isplatu jedne točno određene godišnje svote ili vršenje ličnih služba. Ovaj odnos već se bio pojavio ranije u Egiptu, pa ga je Konstans god. 360. zabranio (Cod. Theod. I, 24, 1). Valens je to učinio god. 368. za istočni dio carstva.¹⁴⁶ Valentinijan je sada išao očito za tim, da spriječi širenje toga odnosa u ilirskim krajevima. Bolest nije bila

¹⁴² Rostovcev (131) sv. II., str. 64. i d.

¹⁴³ O defensoru plebis pisali su E. Chénon, *Etude historique sur le civitatis defensor* (Nouvelle Revue historique de droit français et étranger XIII-1889, str. 321.) i O. Seeck članak u Pauly-Wisowa, *Real. Enzyklopädie* IV, col. 2365-71. Vidi raspravu A. Hoepffnera, *Un aspect de la lutte de Valentinien I contre le Sénat: la création du defensor plebis* (Revue Historique, Mémoires et études, Tome CLXXXII, avril-juin 1938, str. 225-237.).

¹⁴⁴ J. Partsch, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. der Wiss. phil.-hist. Kl.* 1916, X. Abt., str. 45. i d. — E. Stein, *Geschichte des spätromischen Reiches* I, str. 278. Hoepffner (143) str. 226.

¹⁴⁵ *Plebs omnis Illyrici officii patronorum contra potentium defendatur iniurias*: Cod. Theod. I, 29, 2. U suprotnosti stoje dakle jedan prema drugom s jedne strane plebs, s druge *potentes*. Riječ *patronus* dolazi od *patrocinium*, zaštite, koju veliki posjednik preuzima uz protuusluge prema siromasima.

¹⁴⁶ Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, str. 63. i d.

ograničena na Egipat i na Ilirik, nego je bila zahvatila i zapadne krajeve.¹⁴⁷

Da položaj defensora bude posve nezavisan, dao je car prefektu pretorija vlast, da u svom području imenuje defensore. Od toga su položaja bili izuzeti zavisni ljudi kao dekurioni ili općinski službenici (*officiales*). U obzir su dolazili kao *defensores* bivši provincijski namjesnici i tako zvani palatini ili *agentes in rebus*, koji su bili stekli svoju naobrazbu u samom carskom dvoru, te su se stoga smatrali samostalnim.¹⁴⁸

Kako se iz svega toga vidi, Valentinijanove odredbe bile su u bitnosti naperene protiv senata. Car hvata senatore sa dvije strane: u gradu kao vlast, na selu kao imaoa (posjednika). Ali u tom pothvatu nije brze ruke, nego radi s puno opreza. Baš u trenutku, kada je senatu namijenjen najteži udarac, carev je postupak oprezan i vrlo susretljiv. Članovi senatorskih porodica dobivaju opet najodličnija mjesta u državnoj upravi. Mnogobožackoj većini senata ide car u susret time, što ukida zabranu noćnih obreda bogovima. Nadležnost defensora senata (*defensor senatus*), koji je imao braniti senatore protiv poreznih vlasti, proširena je. U nekoliko navrata car čak brani senatore i posjednike protiv kolona i protiv zakupnika, doduše s fiskalnih razloga: zemlja je naime bila bez radne snage, i veliki posjednici bili su bolje platiše. Ali je baš god. 368. došlo do preokreta u carevu držanju. Jedan za drugim izdadoše se četiri carska otpisa. U prvom se opisuje nadležnost defensora, dok se u drugima daju u pojedinim slučajevima posebne upute.¹⁴⁹ Prvi edikt nosi datum 27. travnja 368. god. i izdan je u Tyricumu. Ljudi su sebi razbijali glavu, gdje se ima tražiti taj Tyricum: je li to kriva reprodukcija imena Ticinum, kasnije Pavije, ili Trevires, Trijer u Porajnju.¹⁵⁰ Tyricum bi međutim mogao biti u samom Iliriku, a valjda je to čak Turopolje. Valentinijan je naime baš u ono vrijeme mnogo putovao, i nije nemoguće, da je izdao spomenutu naredbu, pošto se na licu mjesta uvjerio o nedostacima rimske uprave.

¹⁴⁷ J. Flach, *Origines de l'ancienne France* I, str. 70. — A. Piganiol, *L'impôt de capitation*, str. 50., bilj. 1.

¹⁴⁸ Cod. Theod. I, 29, 1-2-3-4. Locrivain, *Le Sénat romain depuis Dioclétien*, str. 103. Hoepffner (143) str. 227.

¹⁴⁹ Hoepffner (143) str. 228-231. — M. W. Heering, *Kaiser Valentinian I*, Magdeburg 1927, str. 60. — Seeck (143) col. 2366. — Geffcken, *Der Untergang des griech.-röm. Heidentums*, str. 142. Cod. Theod. I, 28, 2; V, 13, 1 i 15, 15, odnosno Cod. Iust. VII, 39, 2, odnosno I, 55, 1 i VIII, 15, 4. — Amm. Marcellinus XXVII-XXX.

¹⁵⁰ Seeck, *Regesten*, 224 i 232-234. — Hoepffner (143) str. 231-232.

Iste godine, kada je Valentinijan uveo defensora plebis za zapadne krajeve, izdao je Valens dana 12. studenoga edikt, u kojem je pod smrtnom kaznom zabranio seljacima, da se utječu pod zaštitu ili patronat moćnijih.¹⁵¹ Ali, ako se tako strogo kaznila težnja za zaštitom privatnih lica u trenutku, kada je državna sila zatajila, svakako je to određeno u očekivanju, da će ustanova pučkog defensora uroditi očekivanim uspjehom. Ali se stvar, i to je važno za nas, iskrenula sasvim obratno. Izvori i osobito Codex Theodosianus ne znaju za zakonske promjene sve do god. 387., ali je upravo te godine na oko neznatno, ali u stvari bitno izmijenjen edikt od 27. travnja 368. god. Defensora nije više imenovao carski prefekt, nego su to imali činiti gradske vlasti. Senat, u kojemu su glavnu riječ imali baš potentes, to jest baš oni ljudi, kojima su se u nestašici državne zaštite utjecali siromasi, dobio je dakle u svojim rukama imenovanje pučkog defensora. No kapitulacija carske vlasti — stvar je naime išla upravo na to — nastupila je još ranije. Već je u ediktu od 10. travnja 370. god. dopušteno patronu, to jest onom u ediktu cara Valensa od 368. god. tako perhoresciranom licu, da zastupa pred sudom »innocentem et quietam rusticitatem«.¹⁵² Dapače je i sam Valens, god. 371., ovlastio »possessores«, da sami utjeraju porez za račun fiska i čak da prisilno izvrše to traženje prema svojim kolonima.¹⁵³ Valentinijan je u svojem popuštanju išao još korak dalje: kolonima i inkvilinima (inquilini), koji su bili zabilježeni u censorskim spisima (adscripticii), naprosto je zabranjeno, kakav god bio njihov položaj, da napuste svoje zemlje. Ona ista vezanost prema zemlji, koju su već bili zabilježili za Ilire Agatarhid i Varon, uzakonjena je dakle definitivno god. 371. i zavedena je kasnije u Justinijanov kodeks.¹⁵⁴ Razlog, zašto je car na svršetku popustio, ne mora da je bio samo političke naravi. Za porezne vlasti bilo je naime zgodnije, da utjeruju porez od malog broja velikih posjednika negoli od velikog broja malih. Uz to je vezivanje seljaka na zemlju olakšalo utjerivanje i osiguralo neku stalnost državnih

¹⁵¹ Cod. Theod. I, 24, 2.

¹⁵² Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt II, str. 175. i d. — Cod. Theod. I, 29, 5.

¹⁵³ Cod. Theod. XI, 1, 14: edikt od 1. svibnja 371.

¹⁵⁴ Cod. Iust. XI, 48, 8 i XI, 53, 1. Seeck (Regesten 131, 10) misli, da predstavlja jedan spis. Hoepffner (143) str. 235. misli, da je I, 53, 1 izdan zbog neuspjeha I, 48, 8, koji je blaži.

prihoda.¹⁵⁵ Doduše nije car ni kasnije gledao dobrim okom na ustanovu patronata. Borba protiv te ustanove može se pratiti tijekom bizantijske povijesti sve do samih Komnena. Dapače je borba zauzela upravo dramatičke oblike u vrijeme Vasilija II. Ali u vrijeme, kada se carstvo imalo boriti gotovo na svim granicama prostrane rimske države i kada je više nego ikad bilo upućeno na dobro raspoloženje financijski jačih krugova, bilo mu je nemoguće boriti se protiv velikog posjeda. Tako je rimska Dalmacija dočekala gotsku vlast u znaku kmetovske podređenosti i vezanosti na zemlju.

Je li taj odnos izmijenjen seobom naroda, to jest onim političkim promjenama, koje su rimsku Dalmaciju najprije prepustile vlasti Odovakra i velikog Teoderiha, zatim, poslije propasti ostrogotske države, Avarima i Hrvatima?

Za držanje Ostrogota prema velikim posjednicima rimske Dalmacije imamo nekoliko odredaba¹⁵⁶ zabilježenih kod Cassiodora. Promjena vlasti prouzročila je naime u ilirskim krajevima dosta teških nereda. Nije bez interesa sticati, da su ti neredi bili sasvim socijalne naravi. Seljački svijet u tim krajevima jamačno je naime mislio, da je došlo vrijeme oslobođenju od ranije stege i vezanosti prema zemlji. To se očekivanje izrazilo u izgredima, koje su pokrenuli, kako i sam Teoderih naglasuje, *audaces*. To se izrodilo u ubojstva, u pljačke, u otimačine, u nasilja. Ali sve to nisu uradili Ostrogoti, nego oni domaći ljudi, kojima se činilo, da prestanak rimske vlasti znači socijalnu promjenu u njihovu korist. Teoderih se sada pobrinuo, da oni, koji su trpjeli zla, dođu do novog pouzdanja (*lacerato spes futura refoveat*). Imućnija dakle kasta je imala biti utvrđena u svojoj vlasti. U daljem ediktu, upravljenom comesu Simeoniju, nastoji Teoderih, da pokreće ponovno iskorišćavanje dalmatinskih rudnika ne zato, što bi otuda mogla nastati materijalna korist, nego da bi se time ublažile domaće nesuglasice.¹⁵⁷ Da je ostrogotskom kralju do zaštite imućne kaste, vidi se iz daljega edikta iz god. 525. ili 526., koji je upravljen »*universis possessoribus in Savia provincia*«. Tu on izrijeком obećava, da će ukloniti

¹⁵⁵ Da je vezanost seljaka prema zemlji u rimskoj Dalmaciji već stari pravni oblik, misli među drugim i E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I, str. 278.

¹⁵⁶ Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, str. 142. i d.

¹⁵⁷ Šišić (156) str. 146.: *quia non tantum lucra quaerimus, quantum mores subiectorum deprehendere festinamus.*

sve razloge njihovim žalbama i štititi njihove interese.¹⁵⁸ Isto se nastojanje opaža i kod Teoderihova nasljednika Atalariha u njegovoj naredbi, kojom postavlja za namjesnika u Dalmaciji i u Saviji Osvina »provinciis longa conversatione notissimum Dalmatiis decrevimus praesidere«. Zadaća novog namjesnika bijaše, stoji u naredbi dalje, da ukloni sve nepravilnosti i čak da sa strane države nadoknadi onima, koji su bili povrijeđeni ranijim upravnim radom (si gravatos vos esse cognoscimus, pro parte nobis qua visum fuerit considerata aequitate relevemus).

Ovaj kratki pregled odredaba prihvaćenih od gotških kraljeva tijekom njihove vladavine rimskom Dalmacijom daje nam sam po sebi dovoljno razloga misliti, da one nisu vršile promjena u imovinskom stanju vladajuće kaste, premda se ova smatrala povrijeđenom time, što je morala prepustiti Ostrogotima trećinu svojeg posjeda, i premda su Ostrogoti, isto kao prije njih Odovakrovi ljudi, zauzeli sva državna zemljišta.

Da te promjene nije bilo, može se zaključiti iz pravnoga položaja ostrogotskoga kralja. Njegov je rimski naslov »patricius«, to jest, kako je Ensslin dokazao, zamjenik odsutnoga rimskoga cara;¹⁵⁹ on je dakle kao carev zamjenik prema Rimljanima preuzeo ni više ni manje nego izvršivanje rimskih zakona. U takvim prilikama moramo očekivati, da položaj defensora, kako ga Teoderih spominje, nije pretrpio nikakve znatne promjene, i da je stoga gotška vlast značila ni više ni manje nego produženje prevlasti agrarne aristokracije u cijeloj rimskoj Dalmaciji.

Ova prevlast nije se izgubila ni u mutnim vremenima poslije Teodorihove smrti, kako se vidi iz spisa salonitanskih sabora god. 530. i 533.¹⁶⁰ Jer, dok je, na primjer, bestoenska biskupija bila u dosta slabom novčanom stanju zbog izostanka svih redovitih prihoda, prisiljena je tražiti pomoć imućnijih ljudi.¹⁶¹ A ovi su sada upotrebili tu priliku za to, da još pojačaju svoj položaj prema crkvi. Zato je prvi salonitanski sabor odredio, da se nipošto nema crkva zadužiti, dok nije dokazala neophodnu potrebu takva zaduživanja i dok nije za to dobila ovlaštenje starije crkvene vlasti. Osobito

¹⁵⁸ Šišić (156) str. 147.: *difficultatem vobis querelae summovemus, dum in ipsis cunabulis scelera commissa resecantur.*

¹⁵⁹ Wilhelm Ensslin, *Der patricius praesentalis* (Klio XXIX - 1936).

¹⁶⁰ Šišić (156) str. 155. i d.

¹⁶¹ *Ibid.*: *sicut super Bostoensis ecclesiae scriptum tenentes agnoscimus, quae tanto est onere incommodata, ut non solum oppressis adesse non cogitet, sed nec suae (valeat) subvenire pressurae.*

je bilo zabranjeno, da se crkveno imanje daje u zalog ili uopće otuđuje. Druga je pojava, koja je stavljala u brigu učesnike saloni-ranskog sabora god. 530., okolnost, da su crkveni i necrkveni ljudi bez daljeg pitanja ili ovlaštenja naprosto napuštali svoja boravišta i išli u druge krajeve.¹⁶²

Čovjek stoji ovdje pod utiskom, da je doduše položaj agrarne aristokracije poslije prestanka neposredne rimske vlasti u Dalmaciji bio znatno ozbiljniji, ali da je aristokracija taj položaj umjela iskoristiti prema crkvi i po svoj prilici prema samim siromasima. Razvoj prilika u Dalmaciji nosi naime na sebi oznaku dosta sličnu razvoju prilika u samoj Franačkoj, gdje su pripadnici jače kaste malo po malo prisilili skromnije ljude, da se u sve većoj mjeri podlože njihovoj zaštiti.

K tomu dolaze odredbe, koje je Justinijan smatrao potrebno izdavati nakon povratka Dalmacije u krilo rimske države.

U 163. noveli govori se naime o bijedi, koja je nastala u nekim krajevima carstva zbog neprijateljskih navala. I ranijih godina, stoji u toj noveli, odustalo se od utjeranja poreza. Sada, u osmoj indikciji, carska je vlast odlučila, da odustane od tog poreza na cijelom teritoriju ilirske prefektуре. To znači, da je god. 575., u vrijeme vladavine Tiberija II., već duže vrijeme bio prestao običaj, da država utjeruje porez od zemlje. Te je godine 575. imala početi nova indikcija i, dosljedno tome, novo sastavljanje censor-skih spiskova. Car je sada od toga privremeno odustao.¹⁶³

Ovo oslobođenje od poreza, koje je svakako vrijedilo na dugo vrijeme poslije prestanka gotske vladavine u rimskoj Dalmaciji, nije bez svojega značenja. Već i prije gotske provale bio je nastao običaj, da veliki posjednici plaćaju državi porez ne same u ime svoje, nego i u ime svojih šticeinika. Taj običaj veoma je lako mogao primiti sasvim drugačije značenje: u interesu dotičnoga ve-

¹⁶² Šišić (156) str. 158. i 159.: I. Nullus presbyterorum ad obligationem commissae sibi cuiuslibet ecclesiae audeat mutuae pecunias, nisi apud episcopum ipsius inevitabili debiti pro ecclesiasticis titulis fuerit patefacta necessitas. II... Pro qua parte cunctis deinceps creditoribus pro Dei timore et temporum contradicimus disciplina, ut *facultates pauperum sibi non studeant obligari*... III. Statuimus... praedia donandi atque vendendi nullatenus esse licitum, commutandi quoque similiter damnantes arbitrium, nisi pro ecclesiae compendiis fieri... fuit comprobatum.

¹⁶³ Corpus iuris civilis, volumen tertium, Berolini 1895, Novellae str. 749—750.: II, Remittimus autem eis etiam praeteriti temporis reliqua usque ad finem quintae quae nunc praeteriit indictionis, et sancimus, ut nulla piorum tributorum a nobis condonatorum exactio fiat... ad praefecturam Illyrici.

likog posjednika nastade s vremenom, da svakako on utjeruje porez od svojih štitenika, ali da bude oslobođen od isplate poreza prema državnim vlastima. No, budući da su jednom državne vlasti prije ili poslije ipak morale prijeći na to, da za pokrivanje svojih troškova nanovo utjeruju porezne iznose, moglo je doći vrijeme, kada bi posjednicima bilo korisnije, da se sporazumiju s Nerimljanima i njima predaju, ako uopće, onaj znatno manji prinos, koji bi odgovarao u dovoljno obilatoj mjeri mnogo manjim zahtjevima njihove primitivne državne vlasti. Nije naime u oskudnom broju vrela iz VII. stoljeća bilo nestašice žalba »o ravnodušnim Romejima, koji su, nezadovoljni zbog nameta u carstvu, gledali da se na lijep način nagode sa barbarima«. Jedan sirski hronik tvrdi naime za Avare i Slavene, koji su onda redovno dolazili u Dalmaciju, da su naprosto pozivali urođenike, neka samo dalje vrše poljski rad i mirno poberu žetvu, jer će imati da plate njima mnogo manji porez negoli samome carstvu.¹⁶⁴

Iz ovih dakako posve osamljenih pojedinosti, koje same po sebi ne opravdavaju preopćenite zaključke, može se ipak naslutiti, da je avarsko-slavensko osvojenje Dalmacije u početku VII. stoljeća po svoj prilici ostavilo, ako ne posve netaknute, bar u bitnim crtama neizmijenjene agrarne odnose. Seljacima je naime moralo svakako biti do toga, da sačuvaju zemlju, koja je tako isto bila vezana uza njih, kao što su oni bili vezani uz nju. A pogotovu je to vrijedilo za samoga osvajača, jer, kolikogod malo dobivao od poreza, to mu je ipak bolje bilo, negoli da mu zemlja ostaje bez ratara. No, kada jednom čujemo žalbe protiv »ravnodušnih Romejaca«, teško da se tu misli na kolone velikih posjednika. Naprotiv, sve se čini, kao da su sami veliki posjednici, rimski »potentes«, razabravši, da im niotkuda nema pomoći, prepušteni sami sebi vidjeli, da im je korist u pregovaranju s došljacima. Vjerojatno je dakle, da su rimski veliki posjednici, ako ne baš željeli, a ono mirno primili promjenu državopravnog položaja, jer su time otклонili od sebe bar dio poreznog tereta, a ipak očuvali svoju vlast nad kolonima vezanim na zemlju.

Koliko im je to pošlo za rukom, da li je ipak kolonima na svršetku uspjelo, da oslonjeni na same Avare stresu sa sebe jaram, nije moguće utvrditi, jer ne raspolazemo dovoljnim podacima. Ali, sudeći po Konstantinu Porfirogenitu, Hrvati su trebali da se naj-

¹⁶⁴ Marquart, Osteuropäische ... Streifzüge, Leipzig 1903, str. 482.

prije bore nekoliko godina protiv Avara. A tek poslije toga im je pošlo za rukom, da ih nadvladaju i osvoje cijelu Dalmaciju, koja im je naknadno doznačena na upravu od samoga cara Heraklija. S druge strane pak znamo, da je samo nekoliko godina poslije hrvatskoga osvojenja krenula misija iz Rima u Dalmaciju, da ot- kupi rimske zarobljenike. Znači li to one Rimljane, koji su dospjeli u ropstvo Hrvata, jer su se njima opirali zajedno s Avarima i sa Slavenima? Znači li to opet one Rimljane, koji su bili pali u avar- sko ropstvo i za koje su Hrvati, osvojivši Dalmaciju, tražili ot- kupninu?

Istina se, po našem mišljenju, ima tražiti negdje sasvim drugdje. Maurikije naime pripovijeda u svom Strategikonu (X, 5), da Slaveni nisu držali Rimljane u ropstvu, nego da su im dali da sami izaberu, hoće li dalje živjeti među njima kao slobodni ljudi i prijatelji, ili hoće li se uz otkup vratiti u okrilje carstva.¹⁶⁵ Sva je prilika stoga, da je posebna misija otpremljena za to, da omogući onim Rimljanima, koji nisu htjeli dalje ostati među Hrvatima i Slavenima, povratak pod okrilje rimske države.¹⁶⁶

Misija za otkupljivanje Rimljana bi povjerena, kako je po- znato, opatu Martinu. Neki čak misle, da bi to mogao biti onaj isti sv. Martin, koji je malo godina poslije toga zasio na stolicu sv. Petra, ali je otpremljen u zatočeništvo u Kerson, jer je bio op- tužen, da je stupio u nedopuštene veze s Langobardima i bio krivac ustanku cijele Italije protiv Carigrada. To nije prvi put, da su se takve tužbe čule protiv pape. Slučaj Klodvigova krštenja i njegova uspona do položaja franačkoga kralja i vladara rimske Galije mogao je svakako opravdati dosta zlorade primjedbe u krugo- vima, koji su stajali blizu samome carskom dvoru. Pomisao se naime ne može naprosto odbaciti, da pojava »ravnodušnih Rome- jaca, koji su, nezadovoljni zbog teških nameta u carstvu, gledali da se na lijep način nagode s barbarima«, nije bila izuzetak, nego mnogo općenitija, nego su to htjeli priznavati bizantijski pisci. Kod takve pretpostavke ne ćemo se čuditi, ako se u rimskim kru- govima mislilo, da im se ne treba žuriti s misijom u Dalmaciju, jer da tamošnjim Rimljanima nije baš najgore, pa je pomoćna akcija stoga suvišna.

¹⁶⁵ Jircček—Radonić I, str. 68.

¹⁶⁶ Maurikije, Strategikon X, 5. — Leonova Taktika XVIII, 104. — Rački, Nutarnje stanje u Radu sv. LXX., str. 172.

Ako se ove prilike zaista slažu s pravim stanjem stvari, možemo s nekim pouzdanjem pokušati da ocrtamo promjene, koje su nastale u agrarnim odnosima s dolaskom Hrvata u Dalmaciju. Hrvati su došli u svoju novu postojbinu, predvođeni od petoro braće i od dvije sestre, odnosno od njihovih plemenskih skupina. Prema tome je za njihove scobe bilo sedam hrvatskih plemena. No, god. 1102., kada je sklopljen ugovor između Hrvata i Kolomana, zabilježeno je u tom ugovoru dvanaest plemena. To doduše ne znači, da je među ovima bilo sedam hrvatskih i pet nehrvatskih plemena, jer se uvijek može zamisliti, da su se neka brojnija hrvatska plemena s vremenom razdvojila u dvije skupine, ako i ne u više njih. Ali između potpisnika ugovora god. 1102. nalazi se predstavnik plemena »Snačića«.¹⁶⁷ A riječ »snaci« znači seljake, koji su nastanjeni u planinskim krajevima. Ta riječ ilirskog podrijetla dopušta dakle misao, da su Hrvati u sporazumu s urođenim Ilirima stupili, poslije pokorenja Avara, u onaj isti socijalni položaj, u kojem su se nalazili prije njihova dolaska rimski veliki posjednici.¹⁶⁸

Značenje riječi »snaci« čak nas upozorava na dalju mogućnost: da je dolazak Hrvata bio skopčan s posvemašnjom socijalnom promjenom na teritoriju rimske Dalmacije. Jer, ako riječ »snaci« znači doista seljake nastanjene u planinskim krajevima i ako su ovi »snaci« god. 1102. bili u položaju gospodujuće kaste, to bi dakle trebalo značiti, da je dolazak Hrvata u rimsku Dalmaciju imao kao posljedicu izgon rimskih velikih posjednika i postavljanje ilirskih starosjedilaca na njihovo mjesto. To se vidi i po riječima Konstantina Porfirogenita, koji tvrdi, da su Rimljani, koje je Diolekcijan bio naselio na zemljištu Dalmacije, bili otišli iz te zemlje. Sada su dakako dolazili na njihovo mjesto u jednu ruku ilirski kmetovi, a u drugu hrvatski osvajači. Ostaje otvoreno pitanje, tko je sada vezan na zemlju, da radi težački posao. Ta je uloga zapala, čini nam se, Slaveni. Slaveni su naime već ranije bili avarski podložnici. U Dalmaciji su već prilikom avarske najezde radili pod-

¹⁶⁷ Šišić (156) str. 528.: comitem Georgium de genere Snaçithorum.

¹⁶⁸ Dr. Milan Budimir, O Ilirima i Prailirima: Kako nam kazuje Toma Arhidakon, ilirski su se brđani zvali »snaci«. Njihovo je ime u vezi sa imenom Snačića a ne Svačića. Da je oblik Svačić pogrešno čitanje, dokazao je ... Viktor Novak. Ime znači »seljake, koji stanuju u planinskom predjelu« i obavješćuje nas na nesumnjiv način, da je u jadranskoj Zagori sve do dolaska Hrvata bilo ilirskih starinaca, koji su se oduprli romanizaciji. (Božićni broj »Novosti« god. 1937.).

redene poslove. Ništa lakše nego da su sada zamijenili svoje gospodare. Prinudeni su bili raditi poljske poslove na zemljama ilirskih starosjedilaca, a osim toga i na zemljama, koje su Hrvati preuzeli kao rimsko državno dobro. Na takav je način osiguran kontinuitet u načinu obrađivanja zemlje, onaj čudni kontinuitet, koji je najznatnija oznaka našeg današnjeg agrarnog uređenja.

Jer onaj isti način obrađivanja maslinom i vinovom lozom, uveden u Dalmaciju rimskom kolonizacijom, ostao je, čini se, posve netaknut sve do sadašnjega dana. Iste zemlje danas su oranice, koje su to bile prije seobe naroda, iste su zemlje namijenjene danas kao nekada maslinarstvu, iste vinovoj lozi. Gotovo bi se moralo reći, da je agrarna razdioba Bosne, ukoliko nas ne varaju iskopine, potpuno ista kao i u rimsko vrijeme. I prema tome je ostala posve netaknuta ista organizacija kmetstva i ista povezanost seljaka na zemlju.

Ali taj kontinuitet ne bi bio moguć, da je bilo prekida u agrarnim odnosima. No, ako uzmemo, da su ilirski kmetovi nakon svojega oslobođenja prinudili Slavene, da im kmetuju na starim kmetovskim dobrima, morala je nastati posljedica, da Slaveni uče od svojih novih gospodara onaj način obrađivanja, koji je uređen u ovom kraju. Sasvim prema tome možemo zamisliti, da su taj stari način gospodarenja naučili od Ilira Hrvati, isto kao što su Hrvati bez sumnje od Ilira naučili vještinu pomorstva.

No sve te tvrdnje trebaju dokaza. Ne će biti bez interesa vidjeti, može li se taj dokaz donositi, ako ne izravnim, a ono bar neizravnim putem.

Način, kojim su Hrvati nastupili prilikom osvojenja Dalmacije, ne će se biti mnogo razlikovao od načina upotrebljena u vrijeme Karla Velikoga, kada su oni zaposjednuli bizantijsku Istru. Evo naime, kako su se na to tužili franačkim izaslanicima (missi dominici), presbiteru Izzu i grofovima Kadolahu i Aju, istarski zastupnici, 172 na broju. Dok su vladale bizantijske vlasti, stoji u toj predstavi, bila je zemlja zaštićena od Slavena; domaći su odredi branili polja od neprijatelja, i redovno su se plaćali državni porezi i crkvene dace. Sada, pošto je zemlja pala pod franačku vlast, oduzeo je došljak zemlju našim kmetovima i postavio je na nju svoje ljude, a mi više nemamo nikakve vlasti na njoj.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ernst Meyer, Die dalmatinisch-istranische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen (Zeitschr. der Savigny-Stiftung, roman. Abteilnug XXIV): libertos nobis abtulit, advenas hostes ponimus in

Iz ovoga se vidi, da su Hrvati god. 804., kada je bizantijska Istra bila već nekoliko vremena u njihovim rukama, već bili zamijenili kmetove na pojedinim zemljama i na mjesto predašnjih zemljoradnika postavili nove, slavenske.

Na drugome se mjestu u istoj predstavi istarski građani žale, da im Hrvati ne dopuštaju, da zemlje povjeravaju slobodnim ljudima, već ih sile služiti se robovima i s njima vršiti vojničku službu.¹⁷⁰ Odatle primamo dalju podlogu za vjerojatnost, da su Hrvati za zauzimanja Dalmacije ne samo postavili nove kmetove na zemlju, nego da su sve kmetove bez razlike držali neslobodnim ljudima, vezanima na zemlju.

No, znači li to, da su ti novi kmetovi, vezani, isto kao ranije rimski, na zemlju, bili posve bespravni ljudi, podloženi samovolji osvajača? Stvar nije vjerojatna. Dapače će se vidjeti po kasnijim podacima, da su Hrvati prema tim kmetovima postupali upravo onako, kako su to propisivali rimski, odnosno bizantijski zakoni.

Da je to zaista bilo tako, može se već vidjeti po tekstu ugovora sklopljena god. 1102. između predstavnika hrvatskih plemena i Kolomana. Tu se naime izrijeком govori ne samo o gospodarima i o posjedima (possessiones), nego i o seljacima, koji su trebali da budu na miru i nesmetani.¹⁷¹ U pogledu tih posjeda, stoji dalje »pacta conventa«, ne će pripadnici hrvatskih plemena dati ni census ni tributum mađarskom kralju, ni oni ni njihovi ljudi, osim kada bi neprijatelj ušao u njegovo područje.¹⁷²

Mnogo se dođuše pisalo protiv vjerodostojnosti trogirске apendikule, u kojoj su sadržana »pacta conventa«. I zaista nema sumnje, da je tekst toga ugovora svakako preudeso čovjek, koji je valjda učio pravo na bolonjskom sveučilištu.¹⁷³ Mogućnost je dakle tu, da je pisar trogirске apendikule svoj tekst ili izmislio ili pre-

casa vel orta nostra, nec in ipsos potestatem habemus. Odgovor franačkih izaslanika glasio je: advenas homines, qui in vestro resident, in vestra sint potestate (str. 408.).

¹⁷⁰ Ernst Meyer (169) str. 408: liberos homines non nos habere permittit, sed tantum cum nostris servis facit nos in hoste ambulare. Odgovor je ovdje glasio: liberos homines habere vos permittam, ut vestram habeant commendationem, sicut in omnem potestatem domini nostri faciunt.

¹⁷¹ Šišić (156) str. 528.: quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete.

¹⁷² Šišić (156) str. 528.: Et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati prephate, nisi tantum teneantur predicti domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia.

¹⁷³ Šišić (156) str. 519.: Pisac apendikule je nesumnjivo jedan svećenik, koji je bio u Bologni, jer je njegovo pismo blisko »littere bononiensis«.

udesio po svojoj pravnoj naobrazbi. Jer, ako hoćemo pojam censusa i tributuma dovesti u vezu s rimskim ustanovama, ne smijemo za-
boraviti, da su sastavljanje censusa i odmjerivanja tributuma već
od polovine VII. stoljeća u rimskoj Galiji posve nepoznati. No,
ako su nepoznati kao pozitivni administrativni poslovi, ne može
se po tom naprosto suditi, da pojam censusa i tributuma nije bio u
uspomeni u rimskoj Dalmaciji. Gradovi su naime izrijeком bili od
tih obaveza oslobođeni. Prilika je stoga, da je to isto oslobođenje
bilo izrečeno i u prilog Hrvata zato, što su, isto kao Franci, bili
zaposjednuli državne zemlje, koje u rimsko doba nisu uopće bile
zavedene u censorskim spisima.

No, ako se za zemlje, nastanjene Hrvatima, još god. 1102.
znalo da nisu unesene u censorske spise, to bi svakako značilo, da
su se rimski ili bizantijski zakonski propisi primjenjivali u cijeloj
rimskoj Dalmaciji i poslije dolaska Hrvata i, prema tome, da su
sami Hrvati ne samo te propise primali, nego su se njih i držali.
Tvrdnja Konstantina Porfirogenita o ugovoru između Hrvata i
carstva dobiva time svoju potvrdu. No, tu nastaje daljnje i pre-
sudno pitanje: koji li su bizantijski zakonski propisi i kada su se
stali primjenjivati u bizantijskoj i u hrvatskoj Dalmaciji?

U ranijem mojem radu »Prilozi za proučavanje postanka
ugovora god. 1102. (Pacta conventa) i trogirске diplome« izraženo
je mišljenje, da je ustanova metrokomije sa svim popratnim poja-
vama zajedničke dubrave i livade nastala tek u bizantijsko vri-
jeme.¹⁷⁴ To nije točno. Ustanova metrokomije bila je poznata već
za careva Leona i Zenona,¹⁷⁵ dakle za Justinijanovih prethodnika.
Ali je upravo to ranije podrijetlo te ustanove od velikoga interesa
za utvrđivanje pravnog kontinuiteta. Jer one iste posljedice fiskalne
organizacije sela u kasnorimskoj državi nastupile su kod nas i u
krajevima, gdje su bili nastanjeni Germani. Ista zajednica općinske
zemlje s različnim nazivima — Markgenossenschaft, Almende kod
Franaka i Nijemaca, općinske dubrave i livade kod nas — svje-
doče za zajedničko pravno vrelo, iz kojega su crpli i jedni i drugi
došljaci na negdašnjoj rimskoj zemlji.

Ali ono prilagođivanje seoske organizacije fiskalnim intere-
sima carstva kod nas je dublje i trajnije negoli u Franaka i u ranj-

¹⁷⁴ Prilozi, str. 21—22.

¹⁷⁵ Cod. Iustin. XI, 56: non licere metrocomiae habitatoribus loca sua ad
extraneum transferre (imp. Leo et Anthemius), odn. XI, 57: et nullus ex vicinis
pro alienis debitis vicinorum teneatur (imp. Zeno).

skoj Njemačkoj. U nas je popisivanje poreznika izvršeno ne samo kroz duže vrijeme, nego i dosta savjesno. Justinijanova 128. novela u našim se krajevima primjenjivala, sve i uz oslobođenja od poreza, u razmjerno točnijoj mjeri. Iz takova vođenja poreznih propisa nastala je, u bizantijskoj Dalmaciji, katastralna registracija velikih posjeda u posebnu spis, koji je na grčkom jeziku imao naziv *πολύπυχοι*,¹⁷⁶ a to se prevodilo u latinskom jeziku nazivom »maiores censiti«. Nije bez interesa naglasiti, da je klasa tih velikih poreznika još pod Austrijom činila posebnu grupu političkih izbornika, posve različitu od velikoga posjeda u ostaloj monarhiji. Ova je grupa (maiores censiti) sama birala svoje zastupnike na zadarskom saboru.

No tu bi se moglo tvrditi, da su se kasnorimski propisi primjenjivali samo na zemljištu gradskih općina, koje su sačinjavale teritorij dalmatinskog temata, a ovaj je do prvog pada Carigrada (1204.) bio bar nominalno pod neposrednom bizantijskom upravom.

Stvar postaje zamašnjom, kada utvrdimo, da su se primjenjivali na zemljištu zauzetom Hrvatima i zakonski propisi, za koje se misli da su kasnijega postanka, jer se pridaju carevima iz aurijske ili sirske dinastije (717—802).¹⁷⁷

Već se ranije moglo primijetiti, da su Hrvati za osvajanja Istre tjerali s gradske okoline slobodne seljake i na njihovo mjesto postavljali svoje neslobodne ratare.¹⁷⁸ Nije bez interesa utvrditi, da su i Bugari postupali na slični, ako i ne isti način prema bizantijskim kolonima u Mesiji i u Dardaniji.¹⁷⁹

Između ustanova bizantijskog prava, koje su se primjenjivale ne samo u bizantijskoj Dalmaciji, nego i u hrvatskoj, zauzima vidno mjesto pravo pretkupnje ili protimesis. To se pravo naime

¹⁷⁶ Novella 128. je sačuvana u grčkom i u latinskom tekstu, koji se među sobom ne poklapaju. Latinski prijevod grčkoga natpisa glasi naime: »de publicorum tributorum exactione et solutione et aliis capitibus«, dok latinski tekst glasi: »de collatoribus et aliis capitulis«.

¹⁷⁷ Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes*, Berlin 1877, II. izdanje, str. 234—242. O vremenu, kada je izdan *Nomos Georgikos*, ne slažu se mišljenja. Ashburner, koji mu je posvetio dužu raspravu (*The farmer's law*, *Journal of Hellenic Studies* XXX — 1911, str. 84. i d. i XXX — 1912, str. 68—83), pridaje ga izaurijskim carevima, dok C. Vernadski (*Sur les origines de la Loi agraire byzantine*, *Byzantion* II — 1926, str. 173. i d.) smatra, potkrijepljen od E. Steina (*Byz. Zeitschr.* XXIX — 1930, str. 355.), a pobijen od Dölgera (*Histor. Zeitschr.* CXLI — 1929, str. 112—114.), da *Nomos georgikos* potječe od Justinijana II.

¹⁷⁸ Ernst Meyer (169) str. 408.

¹⁷⁹ V. N. Zlatarski, *Historija blgarskoto carstva v srednjem veku*, Sofija 1918, sv. I., dio I., str. 197—200.

primjenjivalo do kasno u srednjem vijeku i čak u novijem vremenu. Doduše je podrijetlo pretkupnje dosta odmaklo. Honorije i Teodosije II. su već god. 415. zabranili prodaju zemlje u pojedinoj metrokomiji, a bez izričnoga pristanka drugih seljana. Ali je protimesis primila veće značenje kasnije, i tome pojačanom značenju odgovara zahtjev šibenskog, trogirskog i bračkog statuta,¹⁸⁰ da se svaka prodaja nepokretnine mora posebno oglasiti u takozvanoj »stridi«. Zabrana strancima, da steku imanje i da se nasele u metrokomiji, izdali su već god. 468. carevi Leon i Antemije. Ona se dalje pooštrila pod vladarom Leona Mudroga (886—912), koji je rok za prigovor protiv prodaje nepokretnine strancu proširio na šest mjeseci.¹⁸¹ Za naše je pitanje važno, da je ustanova stride ne samo bila u kreposti u krajevima bizantijske Dalmacije, nego čak u Šibeniku, koji je neposredno pripadao Hrvatskoj. Ali ne smijemo zaboraviti, da je Šibenik nastojao svoje gradsko zakonodavstvo prilagoditi stanju drugih gradova primorske Dalmacije. No, opet u drugu ruku vrijedi istaknuti, da su baš u Šibeniku dolazile do primjene neke dosta oštre odredbe seljačke lične vezanosti, koje bez sumnje potječu od bizantijskog vrela, a ne primjenjuju se ni u jednom drugom dalmatinskom statutu.¹⁸²

Znatniji su nam rezultati, kada upoređujemo pravno stanje seljačkih odnosa u krajevima hrvatskim udaljenim od primorja prema onim seljačkim odnosima, kako su normirani u bizantijskom zakoniku nazvanom »Nómos georgikós«.

Tako je vrijedila do nedavne agrarne reforme u Bosni odredba, da se gospodar zemlje nema uticati u način obrađivanja, nego je dužan zadovoljiti se redovnim prihodom.¹⁸³ No i u zadarskoj okolini kmet je bio tako isto samostalan: zadarski je statut naime razlikovao samo između »verus dominus«, koji prima prinose, i seljaka, koji je te prinose davao. Zabrana, da se ukloni kmet, koji je preko trideset godina bio na zemlji, potječe izravno od bizan-

¹⁸⁰ Dr. Heinr. Mayr (136) str. 12. — Šibenski statut IV, 44 i ref. cap. 240. Trogirski statut reform. cap. 17. — Brački statut cap. 10. I splitski statut poznaje stridu u III. knj. čl. 104.

¹⁸¹ Zachariä von Lingenthal (177) str. 237.

¹⁸² Ne smijemo pak zaboraviti, da ove čisto bizantijske odredbe šibenskog statuta nisu sadržane u starijoj njegovoj redakciji, nego tek u dopunama (reformationes) iz god. 1395. Tu se nalaze u čl. 78., 79. i 80. odredbe o načinu, kako da gospodar otkupi kmetsko pravo od seljaka. Čl. 81. i 82. sadržavaju daljih odredaba o odgovornosti svih seljana za obavezu pojedinca.

¹⁸³ Grünberg, Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien (Zeitschr. f. Volkswirtsch., Politik u. Verw. XVIII, B, str. 322. i d.

tijskog agrarnog zakona.¹⁸⁴ Po jednom i po drugom pravnom vrelu kmet je mogao prodati svoje pravo na poboljšice, a da i nije pitao gospodara; dokaz, da je vezanost bar u nekim krajevima bila posve popustila. Kmetu pripadaju po bosanskom i po bizantijskom pravu stabla i loze, ako gospodar nije njemu dao sredstva i plaću za obrađivanje.¹⁸⁵

Iz toga proizlazi, da, radi povezanosti kmeta na zemlju, gospodar nije nipošto smio prodati zemlju bez kmeta. Prema tome nije gospodar uopće mogao jednostrano raspolagati kmetским pravom. Kmetstvo je pravo, prema takvom shvaćanju, bilo ius perpetuum.¹⁸⁶

Već je Mayr primijetio posve pravilno, da uporedba između rimskog vremena i vrela iz X. do XII. stoljeća daje dokaz potpunog kontinuiteta s rimskim ustanovama ne samo u gradovima, nego i na selu.¹⁸⁷ Ustanova latifundija i robova prenesena je iz staroga vijeka u srednji. Villa je u jednom i drugom vremenu gospodarsko središte. Familia rustica su robovi. Nadstojnik je villicus.¹⁸⁸ Svi ti izrazi nalaze se u spisima X. stoljeća. U oporuci priora Andrije¹⁸⁹ daje se sloboda kmetovima, ali se s njima daje i zemlja. Isto raspolaganje robom i zemljom izvršuje se u ravenatskim oporukama dalmatinskih bjegunaca.¹⁹⁰ Nema doduše u listinama X. i XII. stoljeća mnogo podataka o kolonatu, ali Rački misli, da je obrađivanje crkvenih i gospodarskih dobara izvršeno na osnovu kmetovskog odnosa,¹⁹¹ premda je seljak u mnogobrojnim slučajevima, osobito u kasnijem srednjem vijeku, bio stekao ličnu slobodu.¹⁹²

Kmetovski ugovori, koji su dospjeli do nas, imaju u srednjem vijeku i čak u vrijeme prestanka mletačke vlasti posve rimsko lice.

¹⁸⁴ Zachariä von Lingenthal (177) str. 241—242. Ekloga XIII. je zabranila davanje državnih domena u kmetstvo za vrijeme duže od 29 godina.

¹⁸⁵ Contardo Ferrini, Opere I, str. 375. i d. (Milano 1929). Dr. Heinr. Mayr (136) str. 6. — Kontinuitet između rimskih i sredovječnih odnosa može se utvrditi iz turskog zakonodavstva: Dr. Čiro Truhelka, Stari turski agrarni zakonik za Bosnu (Glasnik zem. muzeja u BH. XXVIII—1916, str. 427—476.

¹⁸⁶ Dr. Heinr. Mayr (136) str. 8.

¹⁸⁷ Ibid. str. 9.

¹⁸⁸ Savigny, Ueber das römische Kolonat, Abhandlung der Berl. Akad. der Wiss. 1823, str. 11.

¹⁸⁹ Rački, doc. str. 17—20: et pro anima mea dimitto liberos Marune cum uxore et filia; et do ei vinea...

¹⁹⁰ Marini, I papiri diplomatici, Roma 1805, br. 78 i 148.

¹⁹¹ Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, V. dio (Rad CV, str. 202—238.). Zanimljiva je njegova tvrdnja, da su Hrvati preuzeli od Rimljana vinogradarstvo i maslinarstvo (str. 206. i d. str. 524. i 542.).

¹⁹² Jireček-Radonić III, str. 24., 114., 120. i d., 147., 229. i IV, 188.

Samo su izrazi s vremenom drugačiji. Ali nije bez važnosti, da se u rimsko vrijeme i u ranijem srednjem vijeku davanje u kmetstvo zove »*datio ad laborandum seu laborerium*« i da bizantijsko pravo zna za posve slični naziv »*paroikinón*«. ¹⁹³ Na prvom bi se pogledu moglo reći, da se u svim tim ugovorima izrazuje pravno shvaćanje primorskih gradova, gdje rimske tradicije nisu nikada prekinute. Ali je stvarnost upravo obratna. Primorski su gradovi recipirali ratarsko pravo od zaleđa, i pače ratarsko se je pravo zaleđa po malo s turskim prodiranjem prema Primorju proširilo sve dalje do podno samih gradskih zidova.

Za tu mogućnost govori jedan dosta jaki razlog. Kmetovski odnos, u koji su ušli, po svoj prilici poslije dolaska Hrvata, slavenski ratari, stoji koliko u vezi s potrebom pogranične odbrane, toliko i s interesom samoga vlasnika zemlje, da drži na okupu što više radnih sila. Tim svrhama imala je poslužiti ustanova šire porodice ili zadruga. ¹⁹⁴

S vremenom, kada je u unutrašnjosti vladala velika nesigurnost, slaže se ustanova nazvana u bizantijskom pravu »*mortites*« ili »*mortistes*«. ¹⁹⁵ Česti ratni pohodi kroz vrijeme do 677. god. izazvali su bježanje seljačkog svijeta. Bizantijsko zakonodavstvo sada je nastojalo da spriječi bježanje Slavena, koji su jedva pristali na to, da obrađuju zemlje napuštene od starosjedilaca. Da se tim Slavenima oduzme težnja, da se združe s Avarima, kako su to bili učinili god. 626. i 677., imala je služiti ustanova, po kojoj se njima davalo uživanje devet desetina ploda, dok je deseti dio tekao u korist gospodara, koji je svaki put imao biti pozvan na njivu prije žetve, da izabere između deset postavljenih snopova onaj, koji mu se bude vidio najprikladnijim. ¹⁹⁶

Tako se isto slagala s duhom bizantijskog ratarskog prava podjela seoskih dobara, koja je dokazana za Konavosku i za Gr-

¹⁹³ Mayr (136) str. 11. — Zachariä von Ling. (177) str. 237.

¹⁹⁴ Mayr (136) str. 12—13. i 14.2 Im Kolonenverhältnis ist die Familie die Kolonen für den Herrn von Bedeutung, da sie für ihn das Quantum von Arbeitskraft, das ihm zur Verfügung steht, bedeutet.

¹⁹⁵ Mayr (136) str. 13.: Mit ziemlicher Sicherheit ist der gegenwärtig im allgemeinen vergleichsweise höhere Anteil des dalmatinischen Kolonen am Ertrag der Ernte auf dieses Recht des Mortites zurückzuführen. Zachariä von Lingenth. (177) str. 241—249.

¹⁹⁶ Nomos georgikos (Opere Contardo Ferrini I, str. 278.) čl. 9.

baljsku župu između dubrovačke, odnosno između kotorske vlastele.¹⁹⁷

No, dok su Konavli i Grbalj dugo vrijeme imali posebno uređenje nalik na slobodne seoske općine, pokazuju odnosi kao »mortites« i »hemisiastes« bizantijskog agrarnog zakona sve bitne oznake, koje se mogu utvrditi u ustanovi dalmatinskog kmetstva mletačkog vremena.¹⁹⁸ Tako su isto bizantijskog podrijetla i kmetovska prava stečena na osnovi samovlasne izvršene poboljšice, kako su uvedena u mletačku Dalmaciju u odredbi proveditura Grimanija.¹⁹⁹

Za razumijevanje ovih odnosa od potrebe je istaći, da se Dalmacija već od rimskog vremena dijelila na dva među sobom različna područja: na područje intenzivne kulture u blizini Primorja i na područje ekstenzivne kulture u Zagorju. Dok su za Zagorje bile u kreposti posebne odredbe bizantijskog »Nomos georgikós«, bile su u Primorju dugo vrijeme u primjeni ustanove kasnorimskog prava.²⁰⁰ U Primorju su se pod utjecajem obnavljanja rimskopravnih tradicija u bolonskoj školi ratarski odnosi tumačili s klasičkoga stajališta, kao da padaju pod pojam rimskopravnog ugovora *de locatione et conductione*. U Zagorju je naprotiv, kako se vidi iz gornjeg razlaganja, prevladao bizantijski utjecaj. Tek u tursko vrijeme, kada je cijeli kraj do morske obale bio pod neposrednim neprijateljskim dohvatom i kada se pojas ekstenzivne zemljoradnje sve više rastezao prema Primorju, širio se bizantijski pravni utjecaj sve i do samih vrata dalmatinskih gradova.

Dalje je sada pitanje, kada li su se ustanove bizantijskog »Nomos georgikós« stale primjenjivati u krajevima nastanjenim Hrvatima i Srbima: da li u vrijeme odmah poslije njihova dolaska ili tek u X. stoljeću za makedonske dinastije. Razlozi, koje dosad

¹⁹⁷ Mayr (136) str. 12. — Statutum divisionis čoppe de Cherbili u arhivu kotorske općine. Stjepčević Ivo, Prevlaka, str. 25. i d.

¹⁹⁸ Mayr (136) str. 14. i d. — Nomos georgikós (196) čl. 2—8.

¹⁹⁹ Mayr (136) str. 27. Legge Grimani iz god. 1755. Izvještaj glavnog proveditura Grimanija Sinjoriji od 1. VII 1755 u zadarskom državnom arhivu.

²⁰⁰ Mayr (136) str. 15.: Es ist anzunehmen, dass in Dalmatien seit jeher in der Landwirtschaft zwei Zonen vorhanden waren: eine Zone intensiverer Wirtschaft an der Küste und eine extensivere Weidewirtschaft im Inneren des Landes, allerdings ohne feste Grenzen und daher sich gegenseitig in den rechtlichen Anschauungen beeinflussend. So enthalten auch schon die Statuten sowohl des Festlandes als auch der Inseln die ausgedehntesten Bestimmungen über Weidewirtschaftsverhältnisse. Wie aber diese für die Art und Weise der Grundbesitzverhältnisse, für die Lage der Ansiedlung entscheidend waren, lässt sich im Innern des Landes noch heute deutlich erkennen.

istaknusmo, pokazuju na prvu mogućnost. Jer, da su se bizantijski propisi primjenjivali tek u kasnije vrijeme, morali bismo vjerovati, da je u ratarskim odnosima zagorske Dalmacije bilo dosta duga prekida. A to se ne slaže s činjenicom, da su u »*Nomos georgikós*« izražena ona ista pravna načela, koja su valjda vrijedila za ilirske krajeve još u vrijeme rimske republike. Jer za kmetstvo u ovim krajevima zna već Varon. Isto tako zna Varon za porodično kmetovanje u obliku, koji se ne će biti mnogo razlikovao od kasnijega šireg porodice ili zadrugc. Jednako razlikuje između trajnog i prolaznog kmetovanja, to jest između kmetovanja na vinogradima i kmetovanja na njivama.²⁰¹ I ono isto razlikovanje kao kod Varona i u »*Nómos georgikós*« može se pratiti u statutarnim odredbama dalmatinskih gradova i čak u agrarnom zakonu Sulejmana II. za Bosnu.²⁰² Kada sve ovo držimo na umu, pomisao nije više daleko od mogućnosti, da bi »*Nómos georgikós*« mogao biti bizantijski zakon, koji je bilježio pravne običaje ilirskih krajeva sa svrhom, da služi kao ravnalo nedavno doseljenim Hrvatima i Srbima.

Pisci, koji su proučili »*Nómos georgikós*«, dosta su često nazivali u njemu tragove slavenskog prava i utjecaja slavenskog življa, koji se bijaše, sto godina prije izdavanja toga zakona, doselio u balkanske krajeve. Zachariä von Lingenthal, V. G. Vasiljevskij i F. I. Uspenskij zapeli su se kod onih odredaba, koje se tiču poljskih prekršaja i koje toliko podsjećaju na slične odredbe zakona salijskih

²⁰¹ Varro, de re rustica I, 17, § 12. razlikuje između »cultores servi et liberi«. Kmetovi rade na zemlji »cum sua progenie aut mercenariis«. Dalja je razlika između »conducticiis liberorum operis« i »res majores ut vindemiae«.

²⁰² Šibenski statut (IV, 71) spominje rad za određeno neko vrijeme (ad certum tempus). Odnos seljaka, koji bi preuzeo zemlju »temporaliter ad laborandum«, zove se u zadrarskom statutu »pastinatio« (III, 68). Trajanje privremena ugovora u splitskom statutu je ograničeno na vrijeme, dok bude trajala leza (III, 107). Položaj polovnika odgovara položaju bizantijskog hemisijasta u Kotoru, Zadru (III, 68), Trogiru (I, 72). Rabski statut obavezuje seljaka, da cijeli posao podjele ne samo objavi gospodaru, nego i pripravne ranove izvršuje tako reći pod njegovim nadzorom (čl. 12). Kaznene odredbe su uvrštene u Korčuli (čl. 76.) Šibeniku, (ref. cap. 274) i Zadru (III, 108). Slučaj napuštanja ili zane-marivanja povjerena zemljišta (Šibenik IV, 21; Zadar III, 68; Trogir I, 72; Split III, 107; Rab I, 8; Skradin čl. 29; Korčula čl. 76) ima slične posljedice kao i *Nomos georgikos* čl. 12. i 13. Odredba splitskog statuta III, čl. 108 naprosto je reprodukcija odredbe čl. 9. N. g. o mortistes ili mortites. Slične odredbe za polovnike i godišnjake ima kotorski statut čl. 111. i budvanski statut čl. 286. Vidi kot. stat. čl. 280., odnosno čl. 229., 403., 413. i 419. U dubrovačkom statutu govor o kmetovskim odnosima odredbe V. knjige. I u agrarnom zakonu Sulejmana II. za Bosnu prihvaćene su kaznene odredbe iz N. g. o kradama i provalama na seoskim dobrima. Jamčenje svih seljana, kako se izražuje u N. g. i kako se vršilo u ustanovi preuzima (vidi Truhelku u bos. Glasniku za 1916, str. 431.), prihvaćeno je i u Sulejmanovu zakonu.

Franaka.²⁰³ Bliže će valjda biti istini B. A. Pančenko, koji vidi u tom zakonu naprosto unošenje običajnog prava, kakvo je bilo u stvarnoj primjeni u evropskim provincijama istočnog carstva.²⁰⁴ Oznaka toga zakona, koji gotovo i ne zna za novčano gospodarstvo i odaje neku surovost običaja, kakva je bila u Ilira, pokazuje po njemu na vrijeme, kada je kulturno stanje u Bizantu bilo pretrpjelo teških udaraca od posljedica velikih seoba.²⁰⁵ To, da je kasnorimsko pravo znalo samo za kmetovsku vezanost na zemlju, dok »Nómos georgikós« zna naprotiv i za posve slobodne seoske zajednice, dalo je povod Pančenu, da misli, da je dolazak Slavena značio promjenu u stanju seljaka, i da »Nómos georgikós« reproducira slavenske pravne nazore.²⁰⁶ I ta je hipoteza napuštena, pošto se utvrdilo, da je slobodnih seoskih zajednica bilo po cijelom carstvu i valjda upravo u balkanskim krajevima. Ne smijemo naime zaboraviti, koliko je važnost imalo u rimskom suđenju običajno pravo²⁰⁷ i koliko se, po mišljenju Rostovceva, običajno pravo njegovalo upravo u Iliriku.²⁰⁸

Iz svega ovoga dugoga razlaganja vidimo, da ima još mnogo neriješenih problema u stvari postanka bizantijskog agrarnog zakona.²⁰⁹ Ali, ako je u njemu zaista formulacija običajnog prava ilirskih krajeva za upotrebu i ravnanje doseljenih Hrvata, nismo više daleko od toga, da zamislimo u vrijeme oko vladavine Justinijana II. jedno stanje, koje je bar dopuštalo bizantijskim državnim vlastima, da izvojšte ili očekuju posluš svojim naredbama u krajevima, koji su bili naseljeni Hrvatima i Srbima. A to sve potvrđuje hipotezu o sklapanju ugovora u vrijeme i s posredovanjem pape Agatona, kako bi to proizlazilo iz tvrdnja Konstantina Porfirogenita.

²⁰³ Zachariä von Lingenth. (177) str. 241.

²⁰⁴ A. A. Vasiljev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris 1932, I, 324—326 i tu iskazana literatura.

²⁰⁵ Ashburner (177) str. 84.

²⁰⁶ Vasiljev (204) str. 326.

²⁰⁷ Paulus lib. VII ad Sabinum fr. 36 Dig. de leg. (1, 3): Immo magnae auctoritatis hoc ius habetur, quod in tantum probatum est, ut non fuerit necesse scripto id comprehendere.

²⁰⁸ Rostovcev (131) I, str. 194.

²⁰⁹ Vasiljev (204) str. 327—328: A l'heure actuelle, on doit, selon nous, abandonner complètement la théorie de l'influence slave sur la formation de la nouvelle structure sociale de l'Empire et porter surtout son attention sur l'étude du problème de la petite propriété libre et de la commune villageoise dans la période du Haut et du Bas-Empire... Quand à la question de la datation du Code rural, elle est encore à résoudre.

b) Vojnički odnosi

Po riječima Konstantina Porfirogenita Hrvati su se ovamo doselili na osnovu izričnog »naloga« cara Heraklija. Bizantijski je car, pozivajući Hrvate i doznajući im rimsku Dalmaciju, imao naprosto na umu to, da osigura sjevernu granicu carstva od avarskih navala. Oblik naseljavanja Hrvata nije se prema tome razlikovao od oblika naseljavanja drugih plemenskih jedinica na rimskom tlu. Zajednička oznaka takova doseljavanja bila je, kako već naprijed izložismo, ta: da doseljeni graničari nisu trebali plaćati poreza, jer su bili u razlici prema građanima borci; da su bili vezani na zemlju, jer je to tražio od njih interes pogranične odbrane; i da su njihova dobra bila nasljedna samo u muškoj lozi, jer su ta dobra svojim prihodom imala zamjenjivati vojničku plaću.

Pitanje je sada, da li se sve ove pretpostavke daju utvrditi kod Hrvata.

Da su Hrvati bili riješeni od plaćanja poreza na zemlju, vidi se već iz »pacta conventa«. Naprijed je navedena odredba »et quod non teneatur aliqua predictarum generatio nec eorum homines solvere censum seu tributum.«²¹⁰ To rješenje nije moralo biti izrično, nego samo šutke: samo po sebi se naime znalo u rimskoj fiskalnoj praksi, da se vojnička dobra nemaju uvrstiti u censorske spise.²¹¹ Da ta odredba ugovora između predstavnika hrvatskih plemena i Kolomana odgovara stvarnom stanju, dokazao je Klaić u svojim raspravama o hrvatskim plemenima i o marturini.²¹² S jedne mu je naime strane pošlo za rukom na osnovu podataka iz XII. i XIII. stoljeća rekonstruirati teritorijalni opseg hrvatskih praplemena. S druge mu je strane uspjelo dokazati, da je Hrvatska — to jest onaj dio rimske Dalmacije, koji se još uvijek formalno držao sastavnim dijelom istočnoga carstva — bila zaista riješena od izravnog poreza na zemlju, dok je Slavonija, to jest onaj dio Hrvatske, koji se nalazio izvan granica carstva, bila dužna plaćati taj porez.²¹³

No, kada jednom znamo, da se u Slavoniji odmjerivao porez na zemlju, a da se nije odmjerivao u Hrvatskoj, treba da za to

²¹⁰ Šišić (156) str. 528.

²¹¹ Marquardt (45) II, str. 157—178. Fustel de Coulanges (59) III, str. 284—285.

²¹² Šišić (156) str. 472. i d. Klaić, Marturina, Slavenska daća u srednjem vijeku (Rad CLVII, str. 114—213.) i Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća (Rad CXXX, str. 1—85.).

²¹³ Moje »Hrvatsko državno pravo u davnini«, Zagreb 1937, osobito str. 15. i d.

tražimo razlog. A taj se razlog može naći samo u činjenici, da je Hrvatska na jugu od rijeke Save sve do god. 802. u međunarodnom pogledu držala, da je sastavni dio istočnog carstva bila državna njegova granica. A, isto kao što su salijski Franci bili riješeni od poreza za zemlje duž rijeke Rajne, to jest duž granice carstva, bili su od te dužnosti riješeni i Hrvati. To jest, i to odgovara načinu izražavanja ugovora god. 1102., hrvatske su plemenske zemlje bile naprosto kao vojnička dobra izuzete od censorskih popisa, isto kao što Fustel de Coulanges kaže za salijske zemlje »les terres du fisc impérial n'étaient pas inscrites sur les registres cadastraux et ne payaient pas d'impôt foncier«.²¹⁴ Da to rješenje ne može biti kasnijega datuma, vidi se već po tome, što se običaj censorskih popisa s vremenom izgubio i što stoga nije inače mogao biti u tako svježoj uspomeni u XII. stoljeću u suhozemnoj Dalmaciji. Drugačije stoji stvar, ako se uzme, da je ovo stanje nastalo tek u vrijeme dolaska Hrvata. No, ako je prilikom dolaska Hrvata utvrđeno to rješenje od porezne dužnosti, znači, da je tu bilo državne vlasti, koja je porez mogla određivati i koja je od njega mogla rješavati. A to se može zamisliti samo pod jednim uvjetom: da su Hrvati zaista u vrijeme nedaleko od njihova dolaska u rimsku Dalmaciju naprosto ušli u tamošnji pravni poredak i pristali na njegovu dalju valjanost i time priznali bizantijsku suverenost.

Područje zauzeto od pripadnika hrvatskih plemena bilo je dakle naprosto izuzeto od katastralnog popisivanja zbog toga, što je ono bilo militarizirana državna granica protiv Avara.

No, ako su Hrvati zaista s posredovanjem rimskog pape preuzeli prema carstvu dužnost, da će od neprijatelja braniti državnu granicu i da će, dok ne bude takove potrebe, živjeti u miru sa svim svojim susjedima, treba očekivati, da će se njihovo unutrašnje uređenje slagati s tom zadaćom u potpunoj mjeri.

Sve plemenske jedinice, koje su se naselile duž rimske granice na rijeci Rajni, tako zvani leti, bile su vezane na zemlju.²¹⁵ Ta vezanost na zemlju jest, a i razumljivo je, bitna oznaka graničarskog položaja. Ali smo vidjeli prilikom letimičnog raspravljanja o bizantijskom agrarnom zakonu, da je po njemu dosta velika sloboda kretanja pojedinca seljaka. Oprečnost između slobode kretanja, kako se izrazuje u »Nomos georgikos«, i neslobode, kako se po-

²¹⁴ Fustel de Coulanges (59) III, str. 285. i d.

²¹⁵ Za vezanost leta na zemlju članak »Laeti« u Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie.

javljuje u ustanovi ilirskog kolonata, tumačio se, kako smo imali prilike vidjeti, različitim razlozima. Ali je hipoteza, da je seljačka nevezanost nastupila pod utjecajem Slavena, u historijskoj nauci, u glavnom zabačena.²¹⁶

Ako hoćemo dovesti u sklad vezanost kolona, koju je uveo Valentinijan, i nevezanost, kako se izrazuje u bizantijskom agrarnom pravu, moramo pitati, zašto je Valentinijan uveo vezanost kolona na zemlju. S jedne se strane naveo utjecaj senata, u kojemu su veliki posjednici ili *potentes* imali glavnu riječ. Ali ne smijemo zaboraviti, da se humska opasnost pojavila u južnoruskoj nizini upravo oko toga vremena i da su se Visigoti već počeli s dosta opasnom snagom pojavljivati na granici carstva od ušća Dunava sve do same Panonije, to jest do neposredne blizine teritorija današnje Hrvatske. Vezanost kmeta na zemlju nije stoga morala biti posljedica utjecaja velikih posjednika, nego joj je izravnim uzrokom položaj na državnoj granici. Kolikogod to krivo bilo pojedinom caru, pred njim je onda bila neodoljiva potreba, da se brani država od neprijatelja. Zato je Valentinijan bio prinuđen, da kmeta veže na zemlju. Ali gdje? Ne u unutrašnjosti državnog područja, ne u onim krajevima, koji nisu bili izloženi neprijatelju, nego duž državne granice. Zato nismo valjda na krivu putu, ako mislimo, da »*Nomos georgikos*« sadržava odredbe, koje predviđaju slobodu kretanja seljaka, jer se u prvom redu odnosio na zemlje udaljene od državne granice, kao što su bile bez sumnje unutrašnjost Bosne, odnosno unutrašnjost rimske Dalmacije, dok su strože odredbe za graničare vrijedile u krajevima, koji su bili izloženi neprijateljskim navalama pa su zbog toga položaja tražili vezanost položaja seljaka na zemlju i stalnu gotovost prema neprijatelju.

No, ako je hrvatski plemenski posjed doista bio vojnički posjed u pravom smislu riječi, trebalo bi očekivati, da su se na nj primjenjivala ista pravna načela kao i vojničkim posjedima u drugim pograničnim krajevima, a to su bili svakako zemlje na rijeci Rajni. I evo u zakonu salijskih Franaka izraženo je načelo, da se salijska dobra nikako ne smiju naslijediti u ženskoj lozi. »*De terra vero salica, stoji naime u čl. 59., in mulierem nulla portio haereditatem transit, sed hoc virilis sexus acquirit, hoc est, filii in ipsa haereditate*

²¹⁶ Vasiljev (204) svr. I., str. 328. Važan je članak N. A. Constantinescu, *Réforme sociale ou réforme fiscale?* (Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine XI-1924).

succedunt«. ²¹⁷ No salijski zakon naprosto reproducira kasnorimsko zakonodavstvo, koje se pridaje caru Aleksandru Severu; po tim odredbama vojnici su u naknadu za preuzetu pograničnu službu dobivali državna dobra, za koja nije posjednik plaćao poreza. U zamjenu za to nije zemlju smio prodavati i mogao ju je ostavljati samo u muškoj lozi od oca na sina. ²¹⁸

Ista je odredba vrijedila i za pripadnike hrvatskih praplemena. To se vidi najbolje po slučaju, što ga je naveo u svom Priručniku Ferdo Šišić. ²¹⁹ Po njegovu je prikazu god. 1443. Simeon de Nosdrogna, član zadarske gradske općine i potomak hrvatskog plemena Tugomirića, zamolio dužda Franceska Foscarija, da može kao mletački podanik poći u kralja Vladislava I. poradi neke parnice protiv hrvatskog plemića Ugrina Ugrinića iz Bribira od plemena Šubića, koji je bio kraljev podanik. Ishod te parnice nije poznat, ali je poznato, da je nekoliko godina kasnije zadarski proveditur zamolio hrvatskoga podbana Mihajla Živkovića od Prozora, neka mu objasni, kakvo li je baštinsko pravo hrvatskih plemića. Podban je na to odgovorio — kako se vidi u tekstu, koji citira Šišić —, da se plemenske zemlje dvanaestero hrvatskih plemena nasljeđuju samo u muškoj lozi; da se te zemlje nikako ne smiju prodati, i osobito da žensko potomstvo nema pravo nasljedstva na tim zemljama (*Feminina autem proles non habet partem in possessionibus patrimonialibus, sed de bonis nobilibus debet adornari cum transiret ad virum*). No, dok je ženski rod naprosto izlučen od nepokretne imovine, koja se smatrala plemenskim dobrom, bilo je i muškarcima zabranjeno, da tim dobrom raspoložu samovlasno i da ga prodaju ili optereće. ²²⁰ Pojedinaac je dakle, po tom starom običaju hrvatskog kraljevstva o nasljednim, pradjedovskim i stečenim dobrima (*consuetudine huius regni Croatiae in possessionibus videlicet hereditariis, eviticis et aquisitis*), bio obavezan, da ih nipošto ne predaje drugom u nasljedstvu osim muškom potomstvu od muške loze ili muškom najbližem potomstvu srodnika iz istoga plemena

²¹⁷ Karl August Eckhardt, *Die Gesetze der Merowingerreiches* (481—714) *vid. Germanenrechte I. sv.* (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe Rechtsgeschichte) Berlin 1935, str. 118., Nr. 59/5. U pariškom rukopisu čl. 59., 5 glasi: *De terra vero nulla in muliere hereditas non pertinebit, sed ad virilem sexum qui fratres fuerint, tota terra pertineunt.* (Ibid. str. 88.)

²¹⁸ Pauly—Wissowa, *Real-Enzyklopädie* članak »Laeti«.

²¹⁹ Šišić (156) str. 494. i d.

²²⁰ Šišić (156) str. 495.: *que possessiones dictorum nobilium non sunt alienande extraneis in eorum preiudicio, neque pro anima, neque legare ultra tres gognaios.*

ili, kada bi to pleme s njim izumrlo, drugom hrvatskom praplemenu, ali nipošto ljudima, koji nisu bili pripadnici jednog od hrvatskih praplemena.²²¹

Kada ove odredbe uporedimo s odredbama salijskog zakona i osobito s odredbama o rimskim vojničkim dobrima,²²² vidimo, da se među sobom u bitnostima posve podudaraju.

Kod Franaka i kod Hrvata možemo čak utvrditi opstanak nekih pravnih ustanova, koje su svakako u dosta tijesnoj vezi s njihovim vojničkim pozivom. Ovamo se vrsta običaj svečanog proglašenja vojničke sposobnosti odraslog dječaka poslije navršene šesnaeste godine života. Pri toj slavi dječaku se šišala kosa. To šišanje značilo je u salijskih Franaka i u nas osobito svečani čin, tako da se u nekim našim krajevima zna i za »šišano kumstvo«.²²³ Druga je ustanova, koja je po svoj prilici također vojničkoga podrijetla, ustanova šire porodične zajednice ili, kako se u nas zove, zadruga.²²⁴ Da su porodice živjele dugo na okupu u drugom i čak u trećem koljenu, pojava je osobito u onih krajeva, koji su izloženi neprijateljskim navalama. Strabon spominje tu pojavu kod Gruzina u području Kavkaza.²²⁵ Još danas ima u Kavkazu takvih porodičnih zajednica kod Oseta.²²⁶ Ista je formacija, u vrijeme velike nesigurnosti i germanskih seoba, nastala u planinskim krajevima Alpa i Pirineja.²²⁷ O zadruzi kod Srba vrijedi spomenuti Stojana Novakovića i Vlajinca,²²⁸ kod Bugara Bobčeva i Konsulova.²²⁹ Ista

²²¹ Ibid.

²²² Cod. Theod. XI, 20 de veteranis.

²²³ Pactus legis Salicae čl. 24., 4a): Si quis verum puerum crinitum ingenuum tundere praesumpserit extra voluntatem parentum. Novačenje se držalo, po Cod. Theod. VII, 22, 4, u 16. godini.

²²⁴ Obilata literatura o zadruzi kod dra. Bald. Bogišića »O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata« (Pravni članci i rasprave sv. I. u izdanju biblioteke za pravne i društvene nauke XXII, Beograd 1927) str. 162—166.). Zatim dr. Ivan Strohal u Glasniku zem. muz. u BH. za god. 1909. Isto tako Strohal: »O uzrocima zadruga« u »Mjesečniku« za god. 1903.

²²⁵ Strabo XI, 501.

²²⁶ Doktorska disertacija dra. phil. Zdenka Vinskoga »Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum; ein ethnologischer Beitrag zur Untersuchung des vaterrechtlich-grossfamiliären Kulturkreises«, Zagreb 1938, str. 62. i d.

²²⁷ A. Dopsch, Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slawen, Weimar 1909.

²²⁸ Novaković Stojan, Selo (Glas srpskog učenog društva sv. XXIV., Beograd 1891). — Vlajinac M., Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903.

²²⁹ Bobčev S. S., Blgarskata čeljadna zadruga v segašno i minulo vreme. Sbornik za narodni umotvorenja, nauka i knižnina XXII—XXIII, Sofija 1906-7. Konsulova N. D., Die Grossfamilie in Bulgarien, Erlangen 1915.

se ustanova pojavljuje, sudeći po ranije citiranim odredbama salijskog zakona, kod Franaka. Njihova se zadruga latinski zvala »consortium«.²⁹⁰

Sve te pojave opravdavaju mišljenje, da se uređenje Hrvata u rimskoj Dalmaciji držalo istih pravnih načela kao i uređenje salijskih Franaka i drugih Germana na zemljištu rimske Galije. Jedno i drugo uređenje nose na sebi oznaku rimskoga podrijetla, tako da je mišljenje bar do neke mjere opravdano, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju zaista uz iste pretpostavke kao i Franci u Galiju. A to se mišljenje potvrđuje vijestima Konstantina Porfirogenita, kojima naša historiografija nije do sada htjela vjerovati. No, kada se jednom riječi Konstantina Porfirogenita i pravne ustanove, kako se daju utvrditi u Hrvatskoj, među sobom ne samo slažu, nego se čak među sobom upotpunjavaju, onda nam ne preostaje drugo, nego da u potpunosti prihvatimo Konstantinove navode. Sudeći po njima car je Heraklije zaista pozvao Hrvate u pomoć protiv Avara, koji su već bili poraženi pred Carigradom god. 626. Hrvatima je obećao sjedište rimske Dalmacije, koja je onda bila u avarskim rukama. A ugovor, po kojem su Hrvati dobili upravu suhozemne rimske Dalmacije, zaključen je po svoj prilici, kako je već ranije izloženo, između carstva i hrvatskoga kneza Porge, sina hrvatskoga vođe, koji je s uspjehom ratovao protiv Avara. Tekst ugovora nije nam poznat, ali se ne će biti bitno razlikovao od ugovora sklopljena između carstva i Visigota,²⁹¹ pa je po svoj prilici sadržavao, isto kao kasnija »pacta conventa«, naročito doznaku zemlje, oslobođenje od porezne dužnosti i određivanje vojničke obaveze, koju su Hrvati svakako preuzeli prema carstvu. Uz to je ugovor sadržavao, kako se vidi u tvrđenju Konstantina Porfirogenita i kako su obećali Franci u salijskom zakonu,²⁹² obavezu, da ne će zavojštitivati na nijednoga neprijatelja osim na neprijatelja same rimske države. A to je bila bitnost svih ugovora, na osnovu kojih su se inorodna plemena doseljivala unutra granica rimskoga carstva.

²⁹⁰ Extravagantes legis Salicae (223) str. 102., br. 1319: Si qui sororis aut fratris filiam aut certe alterius gradus consobrinae... sibi iunxerit, hanc poenam subiaceant ut de tale consortio separentur atque etiam, si filiis habuerint, non habeantur legitimi heredes, sed infamiae sunt natiuitate.

²⁹¹ Ugovor između carstva i Visigota spomenut je kod Jordanesa, De rebus Geticis, cap. XXX (ugovor s Alarihom) i XXXI, odnosno XXXIII (ugovori s Athaulfom i Walliom).

²⁹² Prologus legis Salicae (223) str. 2.: »placuit atque convenit inter Francos atque eorum proceribus, ut pro servandum inter se pacis studium omnia incrementa rixarum resecare deberent.

Pitanje, koje nam se sada nameće u tome je, da, pošto smo poredali analogije između slučajeva doseljivanja Franaka, Burgunda i Visigota, tražimo razlike između svih tih doseljivanja i doseljivanja Hrvata.

Jedna činjenica zapinje pri tome u oči: da Franci nisu u rimske krajeve došli zapravo kao osvajači, nego kao umolnici. Već po samom razlaganju Fustela de Coulanges²³³ vidimo, da je njihovo naseljivanje bilo u početku u veoma skromnim i podređenim prilikama: njima je carstvo, kako se čini, bilo posljednje utočište od gotove propasti.²³⁴ Po onome, što znamo o Hrvatima, slučaj je upravo obratan. Nisu naime oni tražili utočište od carstva, nego je carstvo u krajnjoj nevolji, doduše poslije izvoštene pobjede protiv Avara i Persijanaca, tražilo u Hrvata pomoć i nju trebalo, ako je uopće htjelo, da mu bude zaštićena sjeverozapadna granica. Čudno je stoga i zato se historicima činilo nevjerovatnim, da su Hrvati, pobjednici nad Avarima, pristali na isti ugovor s carstvom, na koji su pristali, u znatno gorem položaju, salijski Franci.

Ali ova na prvi pogled zamašna razlika znatno je manje važna, pomislimo li, uz kakve li je prilike pisan »*pactus legis Salicae*«. U to su naime vrijeme salijski Franci bili tako reći u isto tako jakom položaju prema svojim protivnicima, kako su to bili Hrvati u vrijeme svoga prvoga ugovora s Bizantijom. Za salijske se zakon misli da je zapisan u Klodvigovo vrijeme nakon njegovih pobjeda, koje su mu dale u ruke cijelu Galiju.²³⁵ To se isto može reći za Hrvate u pogledu rimske Dalmacije u vrijeme, kada je po svoj prilici sklopljen njihov ugovor s carstvom.

No, ni salijski ni hrvatski ugovor nisu izgubili, premda su sklopljeni odmah poslije izvoštene pobjede, svoje prvašnje značenje. Jer Franci i Hrvati stupiše prema carstvu u odnos pograničnih stražara. Njihova je unutrašnja organizacija udešena prema toj zadaći, koja se ogleda u nazivu franačkog i hrvatskog ugovora kao »*pactus*«, ili »*pactum*«. Riječ *pactus* ili *pactum* ili, u bizantijskoj terminologiji, *pakton* označuje naime ugovor između carstva i po-

²³³ Fustel de Coulanges (59) str. 520. i d.

²³⁴ O pravnim promjenama, koje su nastale poslije utvrđenja franačke države na teritoriju rimske Galije, vidi A. Esmein, *Cours élémentaire d'histoire du droit français*, Paris 1925, nouveau tirage 1930, str. 57. i d. (chapitre III, les institutions de la monarchie franque).

²³⁵ Krusch (120) str. 419. i d. O vremenu, kada je nastao salijski zakon, R. Schröder, *Deutsche Rechtsgeschichte*, str. 267. i d. Vidi i razlaganje Karla Augusta Eckhardta u uvodu njegova izdanja salijskog zakona (217) str. V—VII.

jedine doseljene plemenske jedinice, u kojemu su s jedne strane označena prava, što ih ustupa carstvo, i s druge dužnosti vojničke i fiskalne, koje preuzeše doseljenici.

Pošto smo utvrdili evo značaj odnosa između Hrvata i Bizanta na polju agrarne i vojničke organizacije, ne će biti bez koristi, da utvrdimo pravne posljedice, koje su nastale iz toga odnosa u unutrašnjem uređenju same Hrvatske.

c) Pravne posljedice ugovora između Hrvata i Bizanta

Da prosudimo te pravne posljedice, potrebno je promatrati pravno stanje Hrvatske po listinama i drugim pravnim spomenicima iz vremena što bližeg njihovoj seobi. U tom pogledu stojimo pred dosta osjetljivom prazninom. Prvi pravni spomenici poslije dolaska Hrvata spadaju naime u vrijeme, kada je Hrvatska već bila, prvi put u svojoj povijesti, razriješila svoje veze s Bizantijom i stupila u bliži odnos s Franačkom ili, ispravnije, sa zapadnim carstvom rimskim. Analogija, koja se sada pokazala između pravnih ustanove Franačke i pravnih ustanova Hrvatske, nije se tumačila iz zajedničkog pravnog vrela kasnorimskoga carstva, nego se shvaćala kao recepcija franačkih pravnih ustanova s hrvatske strane, premda se na taj način i mogu tumačiti neke, ali ne sve pravne pojave Hrvatske IX. stoljeća.

Ne će stoga biti loše, da se zaustavimo kod unutrašnjeg uređenja hrvatske države u IX. i X. stoljeću, kako nam se pojavljuje u listinama toga vremena i kako nam je neuporedivom vještinom opisao naš Franjo Rački.²³⁶

Prva pojava, koja se može utvrditi za letimičnoga promatranja pravnih vrela, staleška je razlika između slobodnih i neslobodnih ljudi, koja je nama zajednička s Franačkom, ali koja nipošto ne može biti posljedica franačke vrhovne vlasti; ta je staleška razlika postojala u kasnorimsko vrijeme. Već se tada društvena klasa boraca odvajala od neboraca, i veliki su posjednici okupljali oko sebe

²³⁶ Između mnogih radova Račkoga, evo ovih u tom pogledu »Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu« (Rad XVII), »Dopunjeci i ispravci za stariju povijest hrvatsku« (Rad XIX), »Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku (Rad 24, 25, 27, 28, 30 i 31) i osobito njegovo »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća« (Rad 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116).

bjegunce i u svojim vilama organizirali gotovo potpunu autarhiju, koja nije bila zavisna o državnim vlastima.²³⁷

Ti ljudi, koji su dolazili pod zaštitu jednog mogućnika, nisu više imali prava da se nezavisno od njega utječu državnim ili sudskim vlastima, nego su stajali pod sudbenošću svoga gospodara, koji je odlučivao o njihovim privatnim poslovima. Živio dakle podređeni kao seljak na dobru (mansus) ili u zaseoku (curtis) ili pripadao užemu kućanstvu gospodara, nije mu bilo slobodno bez gospodareva dopusta ni da se ženi.²³⁸

Neki neslobodni ljudi služili su crkvi ili pojedinim samostanima. Njihovo je stanje bilo do neke mjere slobodnije, jer su mogli stupiti kao stranka pred sudom. Ali ni njima nije bilo dopušteno raspolagati nepokretnom imovinom. U sredini između slobodnih i neslobodnih ljudi bili su tako zvani šticećnici, negdašnji koloni, koji su vršili tlaku, a nisu smjeli ostavljati zemlju. Njihova davanja bijahu »u prirodi«, a njihovi gospodari nastojahu, da sve svoje potrebe podmiruju njihovim radom ili njihovim prinosima; na to su do neke mjere mogli misliti, da imaju potpuno pravo, jer je njegova sama prisutnost značila za podređene kmetove potpunu ličnu sigurnost i sigurnost njihove imovine.

Svi ti odnosi jesu, kako već rekosmo, zajednička oznaka društvene evolucije, koja je nastala u rimskoj Galiji sa zavladanjem Franaka i u rimskoj Dalmaciji s dolaskom Hrvata. Ni u Galiji ni u Dalmaciji nije došljak nastojao, da sunovrati postojeći pravni poredak, nego mu je bilo dovoljno, da stupi potpuno na mjesto i položaj predašnje rimske vlasti.

Težnja za kontinuitetom nije naime u franačkom i u hrvatskom slučaju izazvana poštovanjem prema rimskoj kulturi i veličini, nego se slagala s interesom samoga franačkog, odnosno hrvatskog vladara. Stupajući naime prema rimskim provincijalima u položaj rimskoga cara, mogao je očekivati, da ne će samo Rimljani, nego i njegovi sunarodnjaci njemu priznati ona prava i one pripadnosti, koje su bile svojstvene rimskim državnim vlastima. Rimsko se pravo primjenjivalo stoga, što je koristilo utvrđenju kraljevske vlasti, a nije valjalo puki slučaj, da se u prvoj nama sačuvanoj listini hrvatska država zove »regnum Chroatorum«.²³⁹ Drugi je uzrok, koji je

²³⁷ Esmein (234) str. 27—29.

²³⁸ Rački, Nutarnje stanje, str. 154—155. (Rad LXX).

²³⁹ Rački, doc. 4.

pomagao, da se rimsko pravo očuvalo, u tome. što su Rimljani sve ugovore zapisivali i time neizravno doveli druge do toga, da se i nesvjesno prihvate njihove pravne formule i njihovi običaji. To prisvajanje rimskih formula moralo je uzeti maha u prvom redu za ugovore u poslovima rimskih starosjedilaca ili i crkve, koja je živjela po rimskim pravnim propisima.

No za nas je važno, da se rimski pravni pogledi ne očituju samo u ugovorima u poslovima dalmatinskih gradova, nego i u onim ugovorima, koji su teritorijalno i personalno pripadali hrvatskom području. Povlastica, koju je izdao sabor dalmatinskih biskupa u Zadru 7. ožujka 1095,²⁴⁰ razlikuje, isto kao i franačke povelje, između svećenstva i puka, ljudi odličnih i prostih, slobodnih i neslobodnih (de clero vel populo, magna vel parva persona, ingenuus vel servus). Kmetovi vezani na zemlju točno po rimskom primjeru spominju se, kako već rekosmo, u oporuci priora Andrije²⁴¹ za zemlje izvan Zadra. Ista se pojava ponavlja u dobrima splitske nadbiskupije u vrijeme Dmitra Zvonimira.²⁴² Još značajnija je lista Jelenice, sestre bana Godomira, kojom god. 1029. poklanja neke zemlje u Obrovcu i sa zemljama »gregem ovium cum pastore«.²⁴³ Rački primjećuje s pravom, da je u ovom slučaju zemlja bila u Hrvatskoj, da je gospodarica bila Hrvatica, i da su u ovom slučaju seljaci i pastiri privezani na zemlju isto kao u krajevima, gdje se sačuvalo rimsko pravo. Ista se pojava može utvrditi u slučaju darovnice bana Stjepana od god. 1046.²⁴⁴ i napokon u popisu zemalja Petra Crneta.²⁴⁵

Ako ovdje ima razlike između Franačke i Hrvatske, ona je samo u cijeni pojedinog roba ili pojedine stvari, ali tu odlučuje zakon ponude i potražnje. No, u što nam zapinju oči, to je običaj predaje pojedinca pod zaštitu moćnijega, koji je tako karakterističan za posljednje godine carstva u Dalmaciji. Isti običaj, koji je zabilježen i za Galiju,²⁴⁶ ostao je u kreposti i u vrijeme hrvatskih narodnih vladara. Predaja se u nas isto kao u Galiji izvršuje pred svjedo-

²⁴⁰ Ibidem 160.

²⁴¹ Ibidem str. 17.

²⁴² Ibidem str. 106.

²⁴³ Ibidem str. 38.

²⁴⁴ Ibidem str. 46.

²⁴⁵ Ibidem str. 127—135.

²⁴⁶ Salvijan, De gubernatione Dei V, 8: tradunt s ad tuendum protegendumque maioribus deditis se divitum faciunt, et quasi in ius eorum ditionemque transcendunt. Cod. Iust. XI, 54 lex 1: Si quis in fraudem circumscriptionemque publicae functionis ad patrociniū cuiuscumque confugerit.

cima, često pred crkvom, gdje su se sakupljali mještani.²⁴⁷ Isti je odnos zabilježen kasnije kod Ivana arhidakona goričkog,²⁴⁸ koji u vrijeme dosta daleko od rimskoga gospodstva točno razlikuje između »pravi servi et adscripticii«, odnosno između neslobodnih i slobodnih kmetova (liberi subditi et coloni) i seljaka, koji su plaćali porez (marturinarii).²⁴⁹

Kontinuitet između rimskih i hrvatskih vremena ne tiče se samo ličnoga sustava, nego i političke podjele i dapače načina naseljivanja. Doduše, nisu romanizacija i urbanizacija rimske Dalmacije prošle preko neke početne faze,²⁵⁰ tako da je teško utvrditi kontinuitet u unutrašnjosti. Ali je plemenska podjela svakako postojala kod Ilira još prije dolaska Rimljana, isto kao što je postojala u Galiji prije Cezarova osvojenja. Plemenske tvrđave, pribežišta, »Fluchtburgen«, mogu se utvrditi čak u predrimsko vrijeme, kako se vidi iz načina ilirske odbrane sve do pada Andetrija.²⁵¹ Slučaj plemena Snačića ili Svačića, za koje se još u vrijeme Tome Arhidakona znalo da je ilirskog podrijetla, govori svakako u prilog mišljenju, da su Hrvati prilikom svojeg dolaska u rimsku Dalmaciju stupili u unutrašnje uređenje, kakvo je postojalo prije toga vremena.

Isto prilagođivanje na starije prilike može se utvrditi, upoređujući granice političkih i crkvenih područja. Poznata je stvar, da se pod Rimom crkvena teritorijalna podjela poklapala s političkom, jer je crkva bar u kasnijem zakonodavstvu imala nadzirati svjetovne vlasti i privremeno zastupati odsutnog provincijskog namjesnika. Isto nastojanje crkve, da svoju organizaciju ravna po političkoj, može se utvrditi i za vrijeme poslije dolaska Hrvata. Još danas traže se tragovi starih župa u ranijoj crkvenoj podjeli.²⁵²

Ali, ako je crkva i nastojala u svojoj podjeli ići za podjelom političkog područja, opet se može bez teškoće utvrditi, da su Slaveni

²⁴⁷ Rački, doc. 153 i (191) Rad LXX, str. 169—171.

²⁴⁸ Tkalčić II, 25—27.

²⁴⁹ Tkalčić I, str. 1, 22—25. i 167. Rački (191) Rad LXX, 167.

²⁵⁰ Rostovcev (131) I, str. 188—198., 204. — C. Patsch, *Histor. Wanderungen im Karst und an der Adria*, I, Die Herzegowina Wien 1922.

²⁵¹ Žontar, *Hauptprobleme der jugosl. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXVII—1935, str. 347—373).

²⁵² Žontar (251) str. 358. i d. — H. F. Schmid, *Die Burgbezirksverfassung bei den slawischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedelung und ihrer staatlichen Organisation* (Jbb. für Kultur und Gesch. der Slawen, N. F. II—1926, str. 117. i d.). Šišićev Zbornik str. 423—454.

uvijek nastojali naseljavati najprije ona mjesta, gdje je stanovalo starije stanovništvo, i da se čak drže istih privrednih sistema. Uz administrativni imamo dakle u Hrvatskoj i kulturni kontinuitet s rimskim i valjda s predrimskim prilikama. M. Kos utvrdio je bar za Sloveniju, da su Slaveni najprije naselili krajeve naprednije kulture i tek zatim posve puste krajeve.²⁵³ Nije možda puki slučaj, da je Ljudevit Posavski imao svoje glavno sjedište u Sisku, u negdašnjoj Sisciji, glavnom gradu rimske provincije, koji je sa svojim svetištem sv. Kvirina (zamislimo samo asocijaciju Romul, Quirinus, Quirites, Marsovi potomci) bio važno vojničko uporište prema Panoniji.

S ovom ulogom Hrvatske kao pogranične zemlje prema Panoniji sa središtem u Sisku, gradu sv. Kvirina, podudara se u jakoj mjeri uloga salijskih Franaka na granici rijeke Rajne, sakupljenih oko svetišta ratnog božanstva (Saalburg). Marsovi svećenici zvali su se naime Saliji.

U slavenskim župama i u franačkom »Gau«-u postojali su desetina, stotinari, podžupani, zbor župljana. To je organizacija, koja se tijesno povezuje na rimsku.

Naziv hrvatske države u znamenitoj Trpimirovoj listini je »regnum Chroatorum« i slaže se s pojmom germanskog narodnog vladara.²⁵⁴ Doduše se Trpimir u istoj listini ne zove »rex«, nego »dux«, ali je to jamačno s obzirom na to, što je bio podređen zapadnom caru Lotaru. Nije stoga nemoguće, da je hrvatski vladar za svojeg doseljivanja u rimsku Dalmaciju imao s istim pravom kraljevski naslov, kao što su ga imali kralj Herulâ i Rugâ Odovakar, kralj Ostrogota Teoderih i kralj Langobarda Authari. U ceremonijskoj knjizi Konstantina Porfirogenita naslov je hrvatskog vladara »archon«,²⁵⁵ što je u bizantskom govoru isto, što i kralj (za »cara« je izraz basileus, a njemačkom Otonu I. daje djelo »De caeremoniis« titulu sam »rex« (ῥῆξ ἡγεμονίας καὶ Σαξίας.). Latinski izraz za arhona često je »princeps«. Ivan Đakon govori o hrvatskom »iudex«. Naslov »iudex« se u gornjoj Italiji upotrebljavao za langobardske knezove.

²⁵³ M. Kos, Slovenska zgodovina I, 32—51. J. Čuk, Naše stare županije s one strane Gvozda, Mjesečnik sv. 49—1923, str. 111. i d. i Vjesnik zem. arhiva XVIII — 1916, str. 41—80. i 169—232. i u Radu CCXXIX, str. 49—100. i CCXXXI, str. 38—101.

²⁵⁴ Tekst o »kralju« Trpimiru iznio je Germain Morin (L. Katić u Bogoslovskoj Smotri XX, 1932, str. 403—432.).

²⁵⁵ Rački doc. 416.

U vezi s time bi moglo biti dopušteno pitanje, je li kraljevski naslov, koji je papa Ivan X. upotrebio za Tomislava, značio odlikovanje ili naprosto priznavanje položaja, koji je Tomislavu pripadao kao samostalnom hrvatskom vladaru. Papa je naime dajući naslove preuzimao ulogu rimske državne vlasti, i ne smijemo zaboraviti, da je još Cezar isticao pred Ariovistom, da mu je kraljevski naslov podijelio rimski senat.²⁵⁶ Kako je bio narodnim jezikom hrvatski vladarski naslov, nije poznato. Vjerojatno bi bila riječ »knez«, koja je nastala od njemačkoga naziva kuning (»König«) te se upotrebljavala u Rusiji, u Poljskoj, u panoniskih Slavena i tek mnogo kasnije u Srba.²⁵⁷ Naslov kralja je uklesan, kako je poznato, u bašćanskoj ploči.²⁵⁸ S druge strane tvrde carevi Maurikije u svom Strategikonu i Leon Mudri u svojoj Taktici, da su Slaveni slušali *πολλῶν ὀηγῶν*. Konstantin Porfirogenit kazuje opet za Srbe, da nisu imali, kao Hrvati, arhonte, nego »starce« župane (*συνάνους γέροντας*).²⁵⁹ Nije nemoguće, da je jačanje monarhijske vlasti u Hrvatskoj bilo više u bizantijskom interesu negoli jačanje te vlasti kod Srba. Hrvatska je naime bila pogranična zemlja i trebala je stoga jaku centralnu vlast.²⁶⁰

No, ako se može reći, da je hrvatski vladarski naslov nastao po rimskom utjecaju, nije nemoguće, da je rimski utjecaj izražen i u nadležnosti hrvatskog sabora. O državnim saborima u ilirskim krajevima zna već Julije Cezar²⁶¹; za takve sabore znamo i u Galiji, isto tako od Julija Cezara. Čak pod kasnijim carstvom, kada je autonomni život bio spao na najmanje razmjere, postojali su provincijski sabori, a u njima su odlučivali najbogatiji provincijalci.²⁶² Da je rimska Dalmacija imala svoju redovnu skupštinu, da su ugledniji provincijalci ne samo nešto značili, nego i

²⁵⁶ Caesar, de bello Gallico I, 43: Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu.

²⁵⁷ Rački (191) Rad XCI, str. 125. i d.

²⁵⁸ Rački doc. 487—488.

²⁵⁹ Const. Porph. de adm. imp. cap. 29, p. 128 ed. Bonn.

²⁶⁰ Zontar (251) str. 358. i d.: Sve do IX. stoljeća ne postoje kod Slavena ni mali župani s primitivnom pratnjom i upravnim aparatom. Do državne formacije je došlo, tvrdi Hauptmann, pod inostranim pritiskom.

²⁶¹ Cezar, de b. G. V, 1: ... in Illyricum proficiscitur... Eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. O saboru Galije I, 30.

²⁶² P. Guiraud, Les assemblées provinciales dans l'Empire Romain, Paris 1887. E. Beurlier, Le culte impérial, son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien, Paris 1891; važan je drugi dio.

moгли slobodno izraziti svoja mišljenja, poznata je stvar. Nije stoga nemoguće, da su hrvatski sabori srednjega vijeka, isto kao i sabori franačke države, neizravno nadovezivali na primjer rimski. Činjenica, da je u srednjem vijeku dosta jake analogije između franačkih državnih sabora i sabora navedenih u hrvatskim listinama,²⁶³ mogla je stoga ne samo polaziti od recepcije franačkog prava, nego i od zajedničkog rimskog vrela. Uz to su državni sabori poznati i u drugim zemljama, kojima su vladali Slaveni: u Rusa, u Čeha, u Poljaka, u Slavena u Polabljju, čak i u Ljutića u Pomoranskoj.²⁶⁴ Ali je svim tim saborima malo po malo crkva stala davati svoju posebnu oznaku. Svugdje su se naime raspravljali u istom saboru poslovi crkveni i državni. To se jasno vidi u ljetopisu popa Dukljanina, gdje se opisuje sabor na Duvanjskom polju, a tako isto i u spisima o splitskim saborima god. 925. i 928. Tu se redaju i crkveni i svjetovni propisi; tu čitaju naredbe istočnih careva, ali i odredbe rimskih papa. I u nekoliko vladarskih listina izrijeком spominju crkvene propise.²⁶⁵ Poznata je pak stvar, da je upravo solinski biskup Stjepan naredio Dionisiju Exiguu, da sastavlja zbornik crkvenih propisa, koje je tek god. 744. papa Hadrijan I. uveo u Franačku.²⁶⁶ U samostanu sv. Petra u Selu dapače se čuvao neki »liber penitentialis« s izvodima saborskih odluka i crkvenih pisaca.²⁶⁷ No, kada su tako obilati bili dodiri područja crkvene i državne nadležnosti i kada mi jednom znamo, da se crkva držala konsekventno rimskih propisa, ne će nam biti teško vjerovati, da se Hrvatska ne samo podigla na ruševinama rimske Dalmacije, nego da su na nju i prešle mnoge rimske ustanove.²⁶⁸

Na osnovu svih tih u glavnim potezima istaknutih pojedinosti možemo sebi stvoriti sliku o državopravnom odnosu između Hrvatske i bizantijskoga carstva.

Ako naime prihvatimo u cjelini izlaganja Konstantina Porfirogenita o dolasku Hrvata i o njihovu osvojenju rimske Dalmacije i, konačno, o njihovu ugovoru sklopljenu s carstvom uz posredovanje rimskog pape, proizlazi iz toga, da su Hrvati rimsku Dalmaciju

²⁶³ Rački (191) Rad XCL, str. 125. i d.

²⁶⁴ Ibidem str. 148.

²⁶⁵ Rački doc. 51, 66, 117 i 181.

²⁶⁶ Farlati, *Illyricum sacrum* II, str. 160.

²⁶⁷ Rački doc. 181. Rački (191) Rad XCL, str. 174. navodi k tome još jedan manuale ili ordo s opisom crkvenih obreda i na osnovu toga sudi, da se je hrvatska crkva prije god. 1102. stalno držala zapadnih obreda.

²⁶⁸ Rački (191) Rad XCL, str. 174—175.

držali za svoju novu domovinu na osnovu izrične doznake cara Heraklija. Ali time, što su Hrvati rimsku Dalmaciju primili od rimskoga cara, priznali su ga za svoga vrhovnoga gospodara i pristali su, sasvim razumljivo, da na teritoriju rimske Dalmacije primjenjuju ne samo ranije rimske propise, nego da i u buduće oglasuju i primjenjuju one zakone, koji će vrijediti za carstvo poslije njihova dolaska.

Zadaća daljeg našega razlaganja bit će da utvrdimo, koliko je trajao odnos između Hrvatske i Bizantije, kada li je prekinut, i pod kojim li je pravnim pretpostavkama nanovo došao na snagu.

7. Promjena državnopravnog položaja Hrvatske u vrijeme Karla Velikoga

Pošto su Hrvati u borbi protiv Avara osvojili rimsku Dalmaciju, a bizantijski im ju je car priznao uz iste uvjete, uz koje bijaše priznata Francima Galija i Visigotima Hispanija, ostali su pod carskim vrhovništvom sve do vremena franačkoga Karla Velikoga. Pod bizantijskom izravnom upravom nalazili su se kroz to vrijeme dalmatinski gradovi, i Tomo Arhidakon pripovijeda nam, da su Hrvati poštovali samostalnost tih gradova, pošto su u tom pravcu dobili zapovijest bizantijskih careva. Dok su dakle dalmatinski gradovi bili pod direktnom carskom vlašću, bila je Hrvatska pod indirektnom. Dopis upravljen iz Carigrada hrvatskom arhону nosi, po »Cerimonijalnoj knjizi«, valjda već u ono prvo vrijeme, naslov »keleusis« t. j. »zapovijest« ili »odredba«. Primljenu »zapovijest« Hrvati su, sudeći po Tomi Arhidakonu, točno izvršivali. Time su jasno pokazivali, da priznaju bizantijsku vrhovnu vlast. Te su se vrhovne vlasti držali svakako, čini nam se, bar do god. 799., kada je furlanski vojvoda Erih nastradao kod Trsata.²⁶⁹ Ne će biti bez interesa tražiti uzrok, koji je doveo Hrvate do toga, da ostavljaju bizantijsku stvar i prijeđu na stranu Karla Velikoga.

Da bismo mogli to prosuditi, potrebno je da se zaustavimo kod samog značaja onog važnog i sudbonosnog državnopravnog čina, koji se izvršio u Rimu krunidbom Karla Velikoga za cara rimskoga. O toj se krunidbi mnogo pisalo, i ljudi su gotovo svi stajali pod dojmom, da ne raspolažu svim elementima za prosuđivanje toga događaja.

²⁶⁹ Rački doc. 300 i d.

James Bryce drži, na primjer, da je ta krunidba Karla Velikoga najvažniji događaj srednjega vijeka, dapače njegovo žarište. Bez te krunidbe slobodno se može reći, da bi historija čovječanstva pošla bila drugim pravcem.²⁷⁰

U čemu je bila važnost toga događaja, dolazi nam tek nejasno do svijesti, kada pomislimo, da je tek od te krunidbe Karla Velikoga izvršena stvarno i konačno ona podjela rimskog svijeta na jednu zapadnu i jednu istočnu polovinu. Ta dioba pooštrila je kontrast između zapadne i istočne kulture, pa je najposlije otvorila jaz između istočne crkve i zapadne. Ona je od rimske Dalmacije stvorila poprište neizgladivog razmimoilaženja između dva svijeta, koja su silom političkih sudbina živjela kroz neko vrijeme na okupu, ali su već po svome sustavu i po svojoj duševnoj orijentaciji bila dosuđena neminovnom razdvajanju.

Jer, ako današnja škola polazi sa stajališta, da je podjela rimskog carstva u jednu istočnu i jednu zapadnu polovinu zapravo djelo Teodosija Velikoga i da je ta podjela od toga vremena bila sve do propasti zapadne države na snazi, nema sumnje, da je u zabludi. Diobe rimskoga carstva u državnompravnom gledištu nije naime nikada bilo u tom smislu, da je iz jedne države nastalo tom diobom više njih. Već od vremena prvog triumvirata ljudi su stalno dijelili rimsku državu na nekoliko administrativnih područja, a da se o državnom jedinstvu nije nikada posumnjalo. Dioba između Pompeja, Cezara i Krasa, kasnija dioba Antonija, Oktavijana i Lepida i napokon Dioklecijanova tetrarhija nisu ni časa davale maha pomisli, da bi time rimska država bila raskomadana na nekoliko među sobom samostalnih dijelova.

Ali je u samoj rimskoj povijesti kao crvena nit išao od početka do sloma carstva onaj tragični sukob između latinskog racionalizma i helenskog animizma, između duhovnog ustrojstva upravljana k razumu i duhovnog ustrojstva upravljana k srcu. Uvijek, kada je helenska struja zahvaćala rimski organizam, bili su učinci tome duboke socijalne promjene. Braća Grakhi pitomci su helenske škole. Pitomci su helenske naobrazbe Cezar i Ciceron. Poslije Augusta, pobornika starih rimskih vrlina, javlja se helenska raznolikost u divljoj pojavi Nerona. Poslije ozbiljnoga i suhoparnog Vespazijana i njegovih sinova dolaze carevi zadojeni helenizmom:

²⁷⁰ James Bryce, *The Holy Roman Empire*, New York, str. 50. u početku pete glave. Važna je za ovo pitanje *Historija Bizantijskog carstva* od A. A. Vasiljeva I, str. 351. i d. (izdanje parisko od god. 1932. (éditions E. Picard)).

Hadrijan i Marko Aurelije. A poslije surovih ličnosti Septimija Severa i Karakale dolaze na red sinovi ilirskoga istoka Dioklecijan, Konstantin i njegovi potomci, Valens i Valentinijan, Teodosije i Justinijan. Rimska se država u sve većoj mjeri orijentalizirala.

Prema tome neminovnom kretanju carske ustanove u pravcu orijentalnog despotizma stajao je Rim u sve težoj suprotnosti. Već je Dioklecijan nakon svojega znamenitog trijumfa osjećao, koliko je Rim tuđ njemu, premda je baš Rim u carstvu značio težnju k aristrokratskoj oligarhiji senata privezana uz carevu ličnost, dok je Carigrad sa svim svojim ceremonijalom i sa svim svojim svečanostima ipak značio stalni kontakt između dvora i narodnoga mnoštva, stalno prevladavanje demokratije usred carskog apsolutizma. Dapače, otkada je car sve više boravio u Carigradu, otkada je na carskom dvoru duhovnu vlast imao carigradski biskup, koji je tom prilikom preuzeo naslov patrijarha, stao se duboki unutrašnji kontrast između Istoka i Zapada sve jače izražavati. Rim je sada u odsutnosti jedinoga rimskoga vladaoca preuzeo prema caru i prema inozemstvu punoću državne vlasti. Otkada je car jedinac stolovao u Carigradu, papa je njegov predstavnik u skladu s odredbama Justinijanove 128. novele. Pitanje bijaše sada, gdje li je teritorijalna granica neposredne papine vlasti.

Odgovor nije bio težak, otkada je German Odovakar po nalogu primljenom iz Carigrada skinuo s vlasti cara uzurpatora Romula Augustula. Cijelom zemljom, kojom je Odovakar upravljao kao carev patricij, bio je neposredni duhovni poglavar rimski papa. Ali se već onda nije točno znalo, da li se papina vlast, koliko se radilo o užem rimskom patrijarhatu, prostirala samo na zapadni Ilirik ili i na istočni. Istočni je naime Ilirik u Valentinijanovo vrijeme stajao neposredno pod Rimom, dok je za vlasti Odovakra i Teodoriha papa doduše još uvijek imao neposrednu vlast nad crkvenim zajednicama romanske narodnosti od Podunavlja do same Ahaje, ali je tu vlast morao povjeriti solunskom nadbiskupu kao svome vikaru.²⁷¹

Papina vlast u istočnom Iliriku je već jednom stavljena u pitanje prilikom konflikta između Konstanta III. i pape Martina. Konačno je istočni Ilirik oduzet papinoj vlasti u vrijeme Leona III.

²⁷¹ Friedr. Streichhan u *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* XLVII, kanon. Abteilung. Duchesne u *Byzant. Zeitschrift* za 1892. Robert von Nostitz - Rieneck S. I. u *Zeitschrift für kathol. Theologie* XXI — 1897.

Izaurijskog.²⁷² Romani istočnog Ilirika, kasniji Rumunji, od toga su vremena slušali carigradskog patrijarha i ispovijedali su s vremenom pravoslavnu vjeru.

Uporedo s papom kao predstavnikom odsutnog istočnog, ali zapravo jedinog rimskog cara stajao je katkada tako zvani patricij. Taj je čin bio povjeren Odovakru i Teodorihu, jer su jedan i drugi zastupali u Italiji i uopće na zapadu odsutnoga rimskog cara. Kasnije, kada su Langobardi pokušali pod Liutprandom i Aistulfom dočepati se cijele Italije i kada je Franak Pipin Mali uspio odbraniti Rim i papi staviti na raspolaganje teritorij ravenškog eksarhata, prešao je naslov rimskog patricija na franačkog vladaoca. U ranijim svojim poveljama nosi Karlo Veliki stalno naslov rimskog patricija, to jest predstavnika odsutnog rimskog cara. Rimska se država smatra dakle kao jedna nedjeljiva cjelina, i položaj franačkog vladaoca samo je položaj zamjenika ili carskog namjesnika.²⁷³

Pitanje je sada, što je papa Leon III. mogao namjeravati, kada je pristupio krunidbi Karla Velikoga za zapadnog rimskog cara. Poznata je stvar, da je položaj Leona III. bio dosta napadnut u Rimu i izvan grada. Papa je bio štoviše prinuđen, da se pred Karlom Velikim brani od dosta teških optužaba, koje se uperiše protiv njega. Duchesne primjećuje čak, da je papa izvršio krunidbu, kada je Karlo Veliki bio udubljen u molitvi pa da i nije ni slutio, da će se to dogoditi. Gotovo bi se pače reklo prateći Karlova životopisca Eginharda, da je novi car krunidbu držao kao prepad i da je zbog toga bio dosta zlovoljan. Sudeći po tome, nije Karlo Veliki ni slutio, kakvu je važnost imala njegova krunidba, nego je tek naknadno pristao na čin izvršen po isključivoj inicijativi samoga pape.²⁷⁴

No, ako je zaista pomisao krunidbe zapadnog cara potekla od pape, morali bismo po tome suditi, da je upravo papa imao pri

²⁷² Za osnivanje solunskog vikarijata edikt Honorija i Teodosija II. od 14. srpnja 421. (Cod. Theodos. XVI, 2, 6). Duchesne, *L' Eglise au VIe siècle*, str. 441—455. Otpis pape Hadrijana od 26. listopada 785., Mon. Germ. hist. Epp. vol. VI, str. 438—9.

²⁷³ Za značenje izraza patricija vidi rasprave Wilhelma Ensslina »Der patricius praesentalis« (Klio XXIX - 1936) i »Zu den Grundlagen zu Odoakers Herrschaft« (Hoffillerov Zbornik).

²⁷⁴ W. Sickel, Die Kaiserwahl Karls des Grossen (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung XX — 1899). Gasquet, *L' Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris 1888, str. 284, i d. Dannenbauer, Quellen zur Gesch. der Kaiserkrönung Karls des Grossen, Berlin 1931. — Ohr, Die Kaiserkrönung Karls d. Gr., Tübingen 1904. — Lot-Pfister-Ganshof, Histoire du Moyen Age Paris 1928, I, 454 i d.

tome neke svoje naročite interese, i ti se mogu valjda tražiti u težnji rimske kurije, da povrati pod svoju crkvenu vlast zapadni i istočni Ilirik, na koje je Karlo Veliki, po tom shvaćanju, imao isto pravo, kao što ga je imao prije njega Valentinijan, odnosno Teodosijev sin Honorije.²⁷⁵ Obnova zapadnog carstva imala je prema tome shvaćanju, da bude ne samo platonska, nego i stvarna. Karlu Velikom kao zapadnom caru imale su pripadati kao posljedica krunidbe sve zemlje, koje se mislilo da pripadaju, jer su i pripadale ranije, carstvu zapadnom.

Ako je u tome bila politička koncepcija pape Leona III., nije nam teško zamisliti, kakav je odjek morao imati ovaj čin kod Hrvata. Njihov je odnos prema Bizantiji bio od postanka tek indirektan. Ako je car Heraklije mogao Hrvate pozvati u rimsku Dalmaciju, bilo je to jamačno s posredovanjem rimskih svećenika ili redovnika. Ako je Carigrad zadobio za sebe Hrvate nakon njihova dolaska u Dalmaciju, imao je to zahvaliti posredničkoj akciji pape Ivana IV. I konačno ugovor sklopljen između Bizanta i Hrvata nastao je tek s posredovanjem Rima, kako to jasno i neuvijeno svjedoči nitko drugi nego sam glavom Konstantin Porfirogenit.²⁷⁶ Hrvati su tada slušali Bizant samo zato, što su dobili poziv od rimskog pape. No, šta onda, ako je taj isti posrednik odjednom izjavljivao, da se nemaju pokoravati bizantijskim naredbama, jer bizantijski vladar nije pravi car, nego je to franački vladar, budući okrunjen u carskom Rimu? Vjerojatnost govori za to, da su se Hrvati morali na osnovu takvih razloga pokolebati u svojem držanju prema Bizantiji. Ako su dakle u sukobu kod Trsata jasno pokazali, da im je u najjačoj mjeri do očuvanja korektnih odnosa prema svojoj vrhovnoj vlasti, nalazili su se sada pred pitanjem, ima li im vrhovna vlast sjedište u Rimu ili u Carigradu. A tu su im dolazili u susret upravo razlozi historički. Šta je naime trebalo značiti zapadno carstvo Karla Velikoga? Ni više ni manje,

²⁷⁵ Dölger, Regesten I, br. 339. na str. 41., navodi ne samo vrela, nego i literaturu o tom predmetu.

²⁷⁶ Rački doc. 291—292. Konst. Porph. de admin. imp. cap. 31, ed. Bonn str. 149. Značajno je, kako Bury mijenja naslove na sveskama zbirke »Cambridge Medieval History«, koje se tiču ovih događaja. Sve do god. 800. za njega je povijest rimske države povijest kasnijeg rimskog carstva (A History of the Later Roman Empire), dok poslije god. 800. nastaje tek vrijeme istočnog carstva (Eastern Roman Empire).

nego isto ono zapadno carstvo Honorija i Valentinijana. I buduću da su tomu ranijem zapadnom carstvu pripadali krajevi, u kojima su sada živjeli Hrvati, proizlazilo je iz toga, da su Hrvati bili dužni slušati, ne više istočnog cara nego zapadnog. Nije dakle nemoguće, ako gledamo na ove moralne reperkusije Karlove krunidbe na Hrvate, da je krunidba mogla biti zamišljena i kao političko sredstvo za to, da se Hrvati, Slaveni Peloponeza i valjada čak i Bugari zadobiju za Karla Velikoga protiv Bizantije.

Ako je to bila namjera pape Leona III., imala je svakako uspjeha. Jer nema sumnje, da su Hrvati poslije krunidbe Karla Velikoga pristali uz franačkoga vladara. Točno vrijeme, kada je nastao taj preokret, nije nama poznato, ali mnogo govori za to, da je nastupilo, ako ne baš oko skidanja s vlasti carice Irine (802), a ono bar odmah poslije toga. U zapadnim analima zastupa se još održitije stajalište. Poznato je, da je Irina god. 797. oborila svoga sina Konstantina VI. Taj smjeli čin, koji je bio u suštj protivnosti prema tradicijama carstva — koje nikako nisu trpjele, da žena zauzima prijestolje s potpunim pravom vladarice — morao je izazvati misao, kao da Irina nije zakonita carica i kao da je zakonitost pregažena zbacivanjem Konstantina VI. S tim se shvaćanjem slaže stajalište anala, koji Karla Velikoga prikazuju kao neposrednoga nasljednika oborenoga bizantijskog cara.²⁷⁷ Prema takvom shvaćanju je s Irininom uzurpacijom prijestolja prestala dužnost Hrvata davati carici pomoć. U punoj dobroj vjeri mogli su stoga prihvatiti stajalište analista, prema kojemu je tada jedini zakoniti car bio Karlo Veliki.²⁷⁸

Otpadanje Hrvata od Bizantije svakako se bješe već izvršilo, kada su Mlečani pod franačkim pritiskom to učinili, pa navalili na bizantijsku Dalmaciju. Tada se i ona napokon poklonila Karlu Velikom.²⁷⁹

Rat između Karla Velikoga i Bizantije dovršio se je, kako je poznato, god. 813., mirom u Aachenu. Po tom se ugovoru Venecija

²⁷⁷ A. A. Vasiljev (204) str. 354—355. P. Schramm, Kaiser, Rom und Renuntiatio, Leipzig—Berlin 1929, sv. I., str. 12—13, tvrdi, da je Karlova krunidba bila protupravni čin i povreda prava bizantijskog basileja. Uz to treba naglasiti, da je Karlo Veliki uzeo samo naslov »imperium Romanum gubernans«.

²⁷⁸ Vasiljev (204) I, str. 353—354.: dans les annales occidentales relatives à l'an 800 et aux années suivantes, qui relatent les événements par années des empereurs byzantins, le nom de Charles suit immédiatement celui de Constantin

²⁷⁹ Rački doc. 305 i 310—311.

i dalmatinski gradovi vratiše pod Bizantiju, dok je Hrvatska do neretvanske krajine ostala pod franačkim vrhovništvom.²⁸⁰ Poznata je stvar, do kakvih je mučnih pregovora došlo između Hrvata i dalmatinskih građana poslije toga ahenskog mira (813), kada je trebalo točno odrediti, koja zemljišta da pripadnu gradskom području, a koja bi ostala Hrvatima.²⁸¹ Stanje dalmatinskih gradova pod obnovljenom bizantijskom vlašću nije bilo povoljno: i oni su, odmah pošto je sin Ljudevita Pobožnoga Lotar izdao Mlečanima znameniti »praeceptum Lotharii«,²⁸² odustali od Bizantije i postali »idiorythmoi«. ²⁸³ Naprosto rečeno: oko god. 840. bizantijska Dalmacija pošla je za mletačkim primjerom i otkazala posluš Carigradu. Hrvati su dakle, isto kao što su poslušali papu pristajući uz Bizant, po svoj prilici po nagovoru pape Leona III. prešli odmah poslije krunidbe Karla Velikoga na franačku stranu.

Preostaje da utvrdimo, kada i kako su Hrvati obnovili svoje veze s istočnim carstvom.

8. Obnova bizantijske vlasti za makedonske dinastije

Ovdje se ne pita toliko o načinu, kako je makedonskoj dinastiji u Bizantu pošlo za rukom, da povrati carstvu vrhovnu vlast nad Hrvatskom, koliko o tome, kako je pojedini hrvatski vladar za svoje investiture na vidljivi način priznavao bizantijsku vrhovnu vlast.

Poznata je stvar, da je Trpimir u svojoj ranije spomenutoj listini spominjao svojim vrhovnim vladarom zapadnog cara Lotara. Prva zatim promjena u pripadnosti Hrvatske izvršila se, sudeći po navodima Ivana Đakona, za Zdeslava,²⁸⁴ ali je Zdeslav odmah nakon svoga povratka iz Carigrada ubijen, i knez hrvatski Branimir nije obnovio Zdeslavljeve veze s Bizantom. Kada je poslije cara Vasilija I. njegov sin Leon II. Mudri zapao u težak položaj prema Bugarima, koji bijahu prodrli sve do u samo jadransko pomorje,

²⁸⁰ Rački doc. 312—315.

²⁸¹ Rački doc. 316—318. O svim ovim događajima Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 296. i d. (peto i šesto poglavlje).

²⁸² Dr. Gavro Manojlović, *Jadransko Pomorje IX. stoljeća u svijeću istočno-rimske (bizantinske) povijesti*, Rad CL, str. 82. i d.

²⁸³ Theophanis continuati lib. III, c. 28, str. 84. (ed. Bonn.). Rački doc. 339.

²⁸⁴ Johannis, *Chron. Venetum* (Pertz, *Monum. Germ. Script.* VII, 21).

zamolio je papu Ivana X. za posredovanje kod hrvatskoga kralja Tomislava. Tom je prilikom, ako hoćemo vjerovati spisima splitskih sabora,²⁸⁵ papa naslovio hrvatskog vladara Tomislava kraljem i povjerio mu u ime istočnog cara upravu dalmatinskih gradova.²⁸⁶

Je li se tom prilikom sklopio ugovor; kakva li je bila sadržina toga ugovora, možemo tek naslutiti po drugima nam poznatim prilikama. Ali, ako Konstantin Porfirogenit za sve te stvari gotovo i ništa ne kaže, vrijedi ipak, da se njegovo prikazivanje obnove odnosa između Hrvata i Bizantije uporedi s prikazom popa Dukljanina o prilikama i događajima, koji su uporedo doveli do sabora »in planitie Dalmae«. Među oba prikaza postoji naime cio niz dodirnih točaka.

Kada su Hrvati vidjeli, veli Konstantin Porfirogenet,²⁸⁷ koliko je pomoći došlo iz Carigrada dalmatinskim gradovima, krenuše oni i Srbi za tim, da se vrate pod okrilje carstva, kojemu su bili i ranije podložni. Tražili su od cara, da ih nanovo dâ krstiti i da im sam izabere vođe, kojima će mu se dobrovoljno pokoriti. Car ih posluša, otpremi im svećenike i povрати ono stanje, koje je ranije u tim krajevima postojalo.

Istu pripovijest nalazimo gotovo do u pojedinosti u ljetopisu popa Dukljanina. I u njega se pripovijeda, da su veze između rimske Dalmacije i carstva bile ranije mnogo jače i da su prekinute poslije prodiranja Bugara prema moru. To se slaže s činjenicama, jer je poznata stvar, da je u isto vrijeme, kada je Karlo Veliki ratovao s Bizantijom u južnoj Italiji, u Dalmaciji bugarsko prodiranje potpuno onemogućilo svaku carevu pomoćnu akciju iz Carigrada osim s morske strane. Posljedice bugarskog prodiranja kod Konstantina i Dukljanina jednake su: kršćanstvo je zanemareno, i ljudi su se vratili svojim mnogobožackim obredima. Ali je boravak sv. Konstantina prouzročio preokret. Ljudi se sjetiše predašnjih vremena, i sada je nastala svagdje posvemašnja restauracija ranijeg zakonskog poretka.²⁸⁸

²⁸⁵ Rački doc. str. 187. i d. — Šišić (156) str. 153. i d. i 211. i d.

²⁸⁶ Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I, str. 401. i d. (kralj Tomislav i njegovo doba).

²⁸⁷ Konstantin Porfirogenit, *Historia et vita de rebus gestis Basilii imp. cap. 54.* — Theoph. cont. V, cap. 54, str. 291—2. ed. Bonn. Rački doc. 369—370.

²⁸⁸ Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, str. 304. i d.

Ako ova sličnost između Konstantinovih i Dukljanovih navoda i opravdava mišljenje, da su obojica, nezavisno jedan od drugoga, crpli iz dosta pouzdana vrela, ipak ne možemo od ova dva dosta složna prikaza primiti pouzdan kažiput za rekonstrukciju ugovora, koji je bez sumnje sklopljen ili samo obnovljen između Hrvata i Bizantije.

No, ako smo u pogledu obnove ugovornog stanja između Bizantije i Hrvata u nevolji zadovoljiti se dosta približnim podacima, koji nam ne daju, da točno razaberemo ličnost ugovarača, posve nam je drugačije u pogledu trećeg ugovora sklopljena između Bizantije i Hrvata, koji je doveo do krunidbe kralja Stjepana Držislava. Toma Arhidakon pripovijeda naime, da su od Držislava dalje hrvatski vladaoi primali znakove kraljevskog dostojanstva od bizantijskog cara i da su nosili naslov njegova patricija ili eparha.²⁸⁹ Nema sumnje, da je ta investicija hrvatskog kralja izvršena na osnovu ugovora, u kojemu je hrvatski kralj svakako preuzeo neke dužnosti prema carstvu. Ali je pak tim dužnostima trebala bar prividno odgovarati neka protuvrijednost, a ta je po svoj prilici u teritorijalnom povećanju Hrvatske.

Hrvatska se naime u Trpimirovo doba prostirala k jugu samo do rijeke Cetine. Tomislavova država je međutim dosegla već južnije, t. j. i preko Neretve pa do Zahumlja. Ali za Držislava obuhvatila je cijelo područje Neretve i Zahumlja (*tota Maronia et Chulmie ducatu*). Još je k tome neodređeno, dokle su stale same južne granice Hrvatske. Jer nije nemoguće, da je pojam Crvene Hrvatske do samoga Drača nastao baš u doba poslije kralja Držislava. Da je ova Tomina bilješka o patricijskom naslovu kralja Držislava dostojna vjere, vidi se po drugim podacima iz južne Italije, koji hrvatskoj kraljici daju naslov »patricisse«.²⁹⁰ Znatno je svakako, da je naslov hrvatske države izmijenjen. Jer dok sve do toga vremena nije bilo kraljevine Hrvatske, nego samo kraljevstvo Hrvata (*regnum Chroatorum*), sada se hrvatski vladar zove »rex Chroatae et Dalmatiae«, što sjeća na naslov »kralja Italije« *patri-*

²⁸⁹ Thom. Archid. Hist. Salon.: *Ab isto Dircislao ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum patricii.*

²⁹⁰ Rački doc. 434.

cija Odovakru, koji je ovomu Germanu priznat mnogo ranije i u mnogo drugačijim prilikama.

Važno je k tome, da su hrvatski kraljevi dobivali iz Carigrada znakove kraljevskog dostojanstva (regie dignitatis insignia). To bi svakako značilo, da hrvatski vladar ne bi bio kraljem, prije nego što bi dobio investituru u Carigradu. Kako se je taj odnos tumačio s bizantijske strane, vidi se po izjavi historiografa,²⁹¹ koji naprosto tvrdi, da su se caru Vasiliju II. pokorila dva brata, hrvatski arhonti. To bez sumnje bjehu braća Kresimir i Gojslav. O tome, da su stupili u neki točno određeni odnos prema Bizantu i dobili patricijski naslov, nije doduše rečeno ovdje ništa, ali se po Tominim riječima takvo stanje može naprosto uzeti vjerojatnim. Tomine riječi »ab isto Dircislao ceteri successores« ne daju mogućnosti nikakvoj sumnji.

Jasniji pogled o položaju i odnosu patricija daje nam pobliže ispitivanje knjige Konstantina Porfirogenita o »cerimonijama« bizantijskog dvora. Naslov patricija i eparha očit je već u I. knjizi te zbirke. K tome se baš namjesnik Dalmacije zove kasnije »anthypatos, patrikios i strategos«. Ceremonijal investiture carskog patricija nije ovdje neznatan i opisan je do potankosti. Patricij je dužan bio ići u Carigrad i prije same svečanosti primao bi ga sam car. Primanje se obavljalo u obliku ispitivanja. Najprije bi kandidat za patricijat padao ničice pred cara. Car bi ga zatim podizao i svršio bi s time, da s njim izmijeni poljubac pobratimstva. Tek pošto bi tako car na osnovu ličnog ispitivanja pristao, da kandidat bude zaista uzvišen na čast patricijata, odredio bi, da ga dvorjanik doprati do patrijarha. Patrijarh bi dočekao kandidata na vratima crkve sv. Stjepana blizu trkališta (»hipodroma«) i tu bi ga i on sam ispitivao. Na svršetku kleknuo bi s njim zajedno u svetištu i dao bi mu svetu pričest.

Ovdje se treba zaustaviti pri činjenici, da se Držislav zvao *Stjepan* Držislav. Pomisao nije daleko, da mu je ime Stjepan dodano po tome, što je primio posvećenje u crkvi sv. Stjepana »od Hipodroma (trkališta«). To se posvećenje držalo, svakako po uzoru na postupak prema Bugarinu Kubratu, kao krštenje. Novi bi patricij postao naime time članom pravovjerne crkve. Njegova je crkva u Carigradu bila ona crkva, gdje je primio svoj novi čin:

²⁹¹ Rački doc. 432—433.

njime je on — tako bi se imao tumačiti smisao tog obreda — preporođen, i utisnuta mu je nezatariva oznaka Božje milosti.

Tek pošto je kandidat izvršio svoju pobožnost u crkvi sv. Stjepana do Hipodroma, izvodio bi se pred carigradski narod sakupljen na samom hipodromu, gdje su bile zastupane faksije zelenih i plavih i gdje su bili sakupljeni sa svojim zastavama svi carigradski cehovi. Vodili su ga car i patrijarh, i tako bi polazio uz redove sakupljenoga naroda, koji je izvik carskoga glasnika imao potvrditi izvikom i pozdraviti kandidata pozdravom »dobro došao«. Tada bi se kandidat vratio u crkvu sv. Stjepana, gdje bi se služilo blagodarenje, a njemu bi se predao patricijski dekret, pa bi on na njemu položio zakletvu.

Nije nemoguće, nego je upravo veoma vjerojatno, da se taj svečani obred izvršio i prema Stjepanu Držislavu i da je hrvatski kralj time primio svoje ime Stjepan.

Drugo je pitanje, kada li je taj obred izvršen. Najprikladnije je misliti, da se carstvo odlučilo na takav važni i teški državni čin onda, kada se pokazala za to krajnja potreba. Kao polazni događaj može se stoga držati bizantijski poraz kod Trajanovih vrata (17. kolovoza 986. god.). Carigrad se sada nije, kao u Tomislavovo vrijeme, mogao osloniti na papinu suradnju, jer je papa stajao pod utjecajem njemačkoga vladalačkog doma, a njemu na čelu nalazila se baka maloljetnoga Otona III., ponosna Adelhajda. U takvim se prilikama mogao car Vasilije osloniti samo na patrijarha.

Tako se i kod investiture patricijske jasno izrazuju sva tri ustavna faktora stare Bizantije: car, patrijarh i narod okupljen iza svojih organizacija.²⁹² Kao kod svakog drugog državnoga čina, trebala su i u ovom slučaju sva tri faktora izrijekom izjaviti svoj pristanak. Koliko je to značilo, vidjelo se naime najbolje, kada se poslije ubistva Nikifora Foke (969) Ivan Cimisk imao popeti na carsko prijestolje.²⁹³

²⁹² Const. Porphy. de caerim. I, cap. 48. u Migne-ovoj grčkoj patrologiji CXII, str. 503—518. Vögtl Albert, *Le Livre des Cérémonies*, Paris 1935, ide samo do poglavlja 48.

²⁹³ Schlumberger, *L' épopée byzantine*, I, str. 454. i d.

Nema sumnje, da je bugarski car Samuilo doznao za investituru Stjepana Držislava. Poznato je naime, po otkriću jedne zavjere u Carigradu, da je Samuilo raspolagao odličnom informativnom organizacijom u samoj prijestolnici.²⁹⁴ Nije stoga nemoguće, da njegova navala na Hrvatsku, koja ga je dovela sve do Zadra, pada baš od ovoga događaja. Šišić stavlja doduše taj pohod već prije Držislavove investiture.²⁹⁵ Ali je upravo sva vjerojatnost za to, da je ta provala bila odmah poslije Držislavova primanja u patricijat ili tom prilikom.

Zanimljivo je svakako, da je Držislavu podat tada naslov kralja Dalmacije i Hrvatske. Stvar je stim značajnija, što se u vrijeme cara Manuila Komnena (1143—1180), kada je cijela Hrvatska bila pod neposrednom bizantijskom upravom, činila razlika između sjeverne provincije, koja se zvala »ducatus Dalmatiae et Croatiae«,²⁹⁶ i južne oblasti, koja se zvala »Dalmatia et Doclea«. A baš ova posljednja nomenklatura podsjeća na podjelu popa Dukljanina na sjevernu ili Bijelu Hrvatsku i na južnu ili Crvenu.

Tomina izreka »recipiebant enim regie dignitatis insignia« sluti svakako na to, da su ne samo Držislav i njegovi bliži nasljednici, nego uopće hrvatski narodni kraljevi dobivali svoju investituru od Bizanta. To će svakako biti državopravna realnost sve do vremena Zvonimirova. Potvrđuju nam to dvije značajne činjenice, koje davahu forme na jezgru: pohvale, koje su se pjevale prilikom svečanih obreda u dalmatinskim crkvama, a drugo intitulacije kraljevskih listina.

O pohvalama poznata je stvar, da je dužd Petar Orseolo za svojeg pohoda u Dalmaciju izrijeком tražio, da se u crkvama izriču pohvale njemu u počast. To je on zaista i postigao na kvarnerskim otocima i u Zadru. No, kada je prodro do Splita i Trogira i dalje k jugu, naišao je na otpor, kako to ističe veoma zgodno Gavro Manojlović.²⁹⁷ Gradske vlasti pa svećenstvo pristadoše samo

²⁹⁴ Kedren ed. Bonn. II, 451—452.

²⁹⁵ Šišić, Povijest Hrvata I, str. 468—469.

²⁹⁶ Smičiklas, Cod. dipl. II, 167.

²⁹⁷ Gavro Manojlović, O mletačkim prefektima u Dalmaciji za Petra Orseola (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. arkiva III, 1 i d.)

na to, da se duždevo ime izreče, ali tek poslije imena bizantijskog cara, isto onako, kako se poslije imena samoga cara izgovarala u u dalmatinskim crkvama pohvala hrvatskomu kralju.²⁹⁸

No, sve to znamo samo za dalmatinske gradove, koji su sačinjavali sastavni dio dalmatinskog temata, ali to ne znamo za krajeve, koji su bili pod neposrednom hrvatskom vlašću. Ali drugačije stoji stvar, kada zagledamo u listine toga vremena. To su dakako listine Petra IV. Krešimira. Intitulacija im je redovno u imenu bizantijskog cara. Ali je značajno, da se kao supotpisnik ili bar kao učesnik samoga pravnog čina spominje ličnost, koja bi mogla biti ni više ni manje nego glavom bizantijski rezident na hrvatskom dvoru. To je »dominus Leo imperialis protospatarius ac totius Dalmatie catapanus«. U tom pogledu tu su četiri pasusa: charta securitatis od 13. veljače 1036. građana zadarskih²⁹⁹; hirografi opata Petra od sv. Krševana od god. 1067. i zadarskog biskupa Stjepana³⁰⁰ i, napokon, što je osobito važno, ninski hirograf samoga kralja Petra Krešimira.³⁰¹ U ovoj darovnici na hrvatskom zemljištu izdanoj o zemlji u Hrvatskoj čini se, sudeći po tome, da se tražila i prisutnost bizantijskog rezidenta. To može svakako služiti dokazom, da bizantijsko vrhovništvo nije bilo, što se Hrvatske tiče, samo teoretsko, nego se stvarno izvršivalo i u vrijeme, kada je samo crstvo bilo u dosta slabim prilikama.

*

Bilo bi zanimljivo, da se zadržimo kod bizantijske restauracije iz vremena Manuila Komnena, koja je dovela do stvaranja provincije Dalmacije i Hrvatske na sjeveru i druge provincije Dalmacije i Duklije na jugu. Ali to ne ide više u područje ove studije, isto

²⁹⁸ Ibidem. Iohannis Diaconis Chronicon Venetum: insuper episcopi eisdem sacris confirmaverunt quo feriatis diebus, quibus laudis pompam in ecclesia depromere solebant, istius principis nomen post imperatoris laudis praeconiis glificarent.

²⁹⁹ Rački doc. 43.

³⁰⁰ Rački doc. 69 i 71.

³⁰¹ Rački doc. 72—74.

kao što ne idu u njezin predmet razne peripetije bizantijskog vrhovništva u vrijeme poslije Zvonimirove krunidbe i poslije Zvonimirove smrti, bila ona prirodna ili nasilna.

Za samu stvar bilo je od važnosti, da se utvrdi opstanak bizantijskog protektorata nad Hrvatskom od cara Heraklijeva vremena do Karla Velikoga (641—802), zatim za cara Vasilija I. (oko god. 870—880.) i, napokon, od vremena kralja Stjepana Držislava.

Važnost toga vrhovništva se ne da precijeniti. Od toga carskoga zakrtilja polazi, da je unutrašnji sustav Hrvatske kroz cijeli srednji vijek i čak do nedavna sačuvao pravne oblike, koji ga veću na rimsko doba. Bizantijski utjecaj naime nije se slegnuo na polje javnoga prava i na traženje hrvatske vojničke pomoći, nego je zahvatio i u privatnopravne odnose i čak u socijalne prilike štite te zemlje.

U predašnjem razlaganju pokušali smo isticanjem ugovornih odnosa između Carigrada i germanskih država izgraditi paralelu između hrvatskog i slučaja franačkog. Ali je ta analogija zapravo samo u nekoj određenoj fazi razvitka. Franci su naime počeli svoje odnose s Rimom na sasvim skromnoj podlozi, gotovo na najskromnijoj od svih germanskih zajednica, i svršili su time, da su nastupili kao ravnopravni takmac bizantijskomu carskom naslovu — dakako uz gubitak svoje germanske individualnosti. Hrvati su naprotiv počeli sasvim samostalno: nastupaju kao osvajači Dalmacije i pristaju, dakako, kako se čini, poslije jedne osjetljive nedaće, u ugovorno stanje s Carigradom. Od toga ugovornoga stanja, koje je značilo na kraju krajeva zavisnost političku, ako i veoma blagu, nisu se Hrvati za cijele svoje povijesti nikada trajno otrešli.

Ali, ako su Hrvati tijekom cijele svoje povijesti uvijek stajali u odnosu priredenosti prema susjednim državama, ipak je dužnost naglasiti, da je u toj priredenosti zastupan najstalniji državopravni kontinuitet, koji se uopće može zamisliti u evropskoj političkoj povijesti. Jer je onaj pakt, što su ga Hrvati papinim posredovanjem sklopili s Bizantijom, bez sumnje bio trajnom podlogom za ugovor, što su ga sklopili god. 1102. s Kolomanom, a taj je opet ugovor ostao temeljnom jezgrom načelnoj ravnopravnosti izraženoj

u nagodbi od god. 1868., koja je tada uredila odnose između Hrvatske i Ugarske. Doduše su svi ti ugovori značili za Hrvatsku dosta osjetljivu zavisnost u njezinim odnosima prema drugim državama, ali je ta zavisnost značila svakako, a to je bila zapravo njezina zadaća, i zaštitu hrvatskih izvanjskih i unutrašnjih sloboda. Toj zaštiti je Hrvatska imala zahvaliti svoju pravnu stabilnost od rimskih vremena do današnjega dana.
